

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет соціальних наук та соціальних технологій
Кафедра соціології

Кваліфікаційна робота

освітній ступінь — магістр

на тему: «СТРУКТУРНІ ПРОТИРІЧЧЯ І КРИЗИ: АГЕНТНІСТЬ ЯК ФАКТОР
ТРАНСФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ПОРЯДКУ»

Виконав: студент 2-го року навчання

Спеціальності 054 Соціологія

Кулик Віталій Олександрович

Наукова керівниця: Осипчук Анна Дмитрівна, к.

соц. н.,

доцентка кафедри соціології НаУКМА

Рецензент: Максим Володимирович Яковлев

доцент, к.політ.н

Кваліфікаційна робота захищена

з оцінкою _____

Секретар/ка ЕК: _____

«___» _____ 2025 р.

Київ – 2025

СТРУКТУРНІ ПРОТИРІЧЧЯ І КРИЗИ: АГЕНТНІСТЬ ЯК ФАКТОР ТРАНСФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ПОРЯДКУ

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. Витоки та формування поняття структури

- 1.1. Індивідуалістична перспектива
- 1.2. Виникнення «структурного» погляду та полеміка з Гоббсом
- 1.3. Два види аналізу: «анатомічний» і «діалектичний»

РОЗДІЛ 2. Класичні концепції структури і агентності

- 2.1. Матеріалістичне розуміння суспільства у Маркса
- 2.2. Макс Вебер: раціонально легітимна структура і цілісна дія
- 2.3. Еміль Дюркгейм: нормативна структура і колективна солідарність

РОЗДІЛ 3. Сучасні теорії структури та агентності

- 3.1. Структуралістський і пост-структуралістський поворот
- 3.2. Франкфуртська школа: критика інструментальної раціональності
- 3.3. П'єр Бурдьє: поле, габітус і обмеження стратегічної агентності
- 3.4. Ентоні Гіденс: структурація, рутина та питання трансформації
- 3.5. Маргарет Арчер: морфогенез, рефлексивність та аналітичне розмежування
- 3.6. Порівняльні висновки: динаміка взаємодії та аналітичні виклики

РОЗДІЛ 4. Емпіричний аналіз: глибинна логіка, поверхневі зміни та межі теоретизації

- 4.1. Методологія критичного аналізу

4.2. Перший кейс: комерціалізація мікрофінансування

4.3. Другий кейс: антикастовий рух в Індії

4.4. Порівняльний аналіз та теоретичні імплікації

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ВСТУП

Соціальні кризи і їх вплив на соціальну структуру є однією з центральних проблем сучасної соціальної теорії. Політичні революції, економічні рецесії, екологічні катастрофи, міграційні хвилі, пандемії – усі ці явища вказують на глибинні процеси, що ставлять під сумнів сталість існуючих соціальних структур. Стабільність соціального порядку дедалі більше постає як тимчасовий баланс між суперечливими силами, що постійно прагнуть до переосмислення та змін. У цих умовах протиріччя не виступають винятком чи відхиленням, а є органічною рисою соціальної організації, закладеною у самих засадах функціонування суспільства.

У науковій літературі термін «структура суспільства» отримав різноманітні тлумачення. У широкому сенсі, за визначенням Encyclopedia Britannica, соціальна структура — це «відносно стабільний вірець взаємодії між індивідами і групами, який визначає їхні ролі, статуси й очікувану поведінку». В різних теоретичних підходах структура розглядалася як система норм і цінностей, сукупність символічних відносин або набір моделей соціальної комунікації. Проте такі трактування, зосереджені на нормативних або символічних аспектах, виявляються недостатніми для аналізу глибинних криз і трансформацій соціального порядку. Самі по собі норми або символи, традиції, методи комунікації, форми взаємодії людей не пояснюють, чому певні кризи виникають у конкретні моменти і чому зміни охоплюють базові умови існування суспільства.

Для розуміння цих процесів необхідно проаналізувати, як соціальні кризи впливають на структуру суспільства та які механізми лежать в основі цих трансформацій. Особливе значення має дослідження того, як кризи змінюють співвідношення між структурою та агентністю, відкриваючи можливості як для відтворення існуючого порядку в нових формах, так і для його радикальної трансформації. Епістемологічний аналіз існуючих теоретичних підходів

дозволяє виявити, які аспекти впливу криз на соціальну структуру залишаються недостатньо дослідженими.

Особливу увагу в цьому контексті заслуговує аналіз того, як кризи змінюють співвідношення між структурою та агентністю. Накопичення структурних протиріч створює передумови для кризових фаз, у яких об'єктивна нестабільність відкриває простір для соціальної дії. Агентність, під якою у цьому дослідженні розуміється здатність індивідів і колективів діяти рефлексивно та інноваційно, проявляється у двоїтій формі. З одного боку, діяльність агентів може бути інтегрована у логіку існуючої структури, відтворюючи її основні принципи та підтримуючи стабільність порядку, навіть за змін форм його вираження. З іншого боку, кризи демонструють, що структура не є постійною і люди можуть діяти у напрямку подолання самих основ структурного порядку, започатковуючи справжню трансформацію. У цьому сенсі доцільно розрізнити дію, що відбувається у межах логіки структури, і дію як спроможність виходу за межі цієї логіки.

Протягом ХХ і початку ХХІ століття світ пережив серію масштабних криз, які виявили глибинні протиріччя сучасних соціально-економічних систем та їх вплив на соціальну структуру. Велика депресія принципово змінила роль держави в економіці та соціальних відносинах, світові війни трансформували геополітичний порядок та національні ідентичності, деколонізаційні рухи перебудували глобальну структуру влади, криза соціальної держави у 1970-х роках поставила під сумнів моделі соціального захисту, крах фінансових ринків у 2008 році виявив нестабільність фінансових структур, а пандемія COVID-19 показала вразливість сучасних соціальних систем. Кожна з цих криз мала специфічний вплив на соціальну структуру, змінюючи розподіл влади, форми нерівності та механізми соціальної інтеграції.

Сучасні глобальні процеси, такі як фінансіалізація економіки, розвиток цифрових технологій, зміна характеру праці та комунікації, масові міграційні рухи, формують нові типи криз, що мають специфічний вплив на соціальну

структуру. Ці кризи відрізняються від класичних соціально-економічних конфліктів індустріальної епохи як за своїм характером, так і за механізмами впливу на структуру суспільства. Водночас зростає важливість агентності як здатності різних соціальних акторів реагувати на кризові виклики та впливати на трансформацію соціальних структур. У цьому контексті дослідження впливу соціальних криз на соціальну структуру є не лише теоретично значущим, але й практично необхідним для розуміння можливих шляхів розвитку суспільства у XXI столітті.

Проблематика протиріч і змін має глибокі філософські витоки. Від рефлексій над межами людського пізнання у філософії Нового часу до діалектичного осмислення розвитку суспільства у німецькій класичній філософії і марксистській традиції — ідея про те, що внутрішні суперечності є джерелом змін, стала основоположною для сучасної соціальної думки. Від Канта до Маркса проходить лінія осмислення неминучості конфліктів і розривів у будь-якому порядку, яка закладає основу для сучасних соціологічних концепцій, що пояснюють зміну структур через дію агентів у кризових контекстах.

Критичний аналіз різних теоретичних підходів дозволяє виявити, як вони по-різному концептуалізують вплив соціальних криз на структуру суспільства. Структуралістські, функціоналістські, феноменологічні та критичні традиції пропонують різні концептуальні рамки для осмислення того, як кризи трансформують соціальні відносини, кожна з яких має власні аналітичні можливості та обмеження у поясненні цих процесів. Розуміння цих відмінностей є ключовим для розвитку адекватного теоретичного інструментарію аналізу сучасних соціальних трансформацій.

У межах даного дослідження структурні протиріччя розглядаються як внутрішні напруження соціальних систем, які в умовах криз можуть призводити до радикальної перебудови соціального порядку. Агентність тлумачиться як здатність індивідів і колективів діяти рефлексивно та інноваційно, що проявляється у двох основних формах: як дія в межах логіки існуючої структури

і як дія, спрямована на подолання основ структурного порядку. Особливу увагу приділяється аналізу того, як структурні протиріччя і форми агентності взаємодіють у процесах відповіді суспільства на кризові виклики, а також механізмам, через які системи можуть як трансформуватися, так і зміцнюватися через інкорпорацію критики.

Метою дослідження є з'ясування впливу соціальних криз на соціальну структуру через дослідження взаємозв'язку між структурними протиріччями, кризовими явищами та агентністю як чинником трансформації соціального порядку. Задля досягнення поставленої мети передбачається вирішення таких завдань:

1. Реконструювати основні теоретичні підходи до розуміння взаємодії між кризами та соціальною структурою;
2. Проаналізувати класичні та сучасні концепції структури та агентності в контексті кризових трансформацій;
3. Дослідити через емпіричний аналіз конкретних випадків, як різні типи криз впливають на соціальну структуру;
4. Виявити механізми, через які кризи трансформують або відтворюють існуючі соціальні порядки;
5. Визначити особливості впливу сучасних глобальних криз на соціальну структуру.

Об'єктом дослідження є вплив соціальних криз на трансформацію соціальної структури. Предметом дослідження виступають механізми взаємодії структурних протиріч, кризових явищ та агентності у процесах змін соціального порядку.

Методологічну основу роботи становить комплексний аналіз соціальних криз як факторів трансформації структури суспільства, що поєднує теоретичне дослідження концептуальних підходів з емпіричним аналізом конкретних випадків кризового впливу. Особлива увага приділяється розрізненню між різними типами впливу криз на соціальну структуру — від поверхневих

адаптацій до глибинних трансформацій. Підхід передбачає критичне осмислення існуючих теоретичних моделей через призму їхньої здатності пояснити механізми як відтворення, так і трансформації соціальних структур під впливом кризових явищ.

Таким чином, дослідження спрямоване на комплексний аналіз впливу соціальних криз на соціальну структуру через дослідження взаємозв'язку структурних протиріч і агентності у процесах соціальної трансформації, що дозволяє глибше зрозуміти механізми змін у сучасному світі та окреслити особливості трансформації соціальних порядків під впливом зростаючої глобальної нестабільності.

РОЗДІЛ 1

ВИТОКИ ТА ФОРМУВАННЯ ПОНЯТТЯ СТРУКТУРИ

1.1 Індивідуалістична перспектива

Ранні модерні теорії держави й суспільства розглядали соціальний порядок крізь призму автономних, раціональних індивідів. У Томаса Гоббса «Левіафан» (1651) виходить із гіпотетичного природного стану — «війни всіх проти всіх», у якій людина є атомом, що має право на все. Гоббс детально описує цей стан: "У такому становищі немає місця для працелюбства, бо плоди його непевні: і внаслідок цього немає ні землеробства, ні мореплавання, ні торгівлі заморськими товарами, ні зручних будівель, ні засобів руху та переміщення речей, що вимагають великої сили, ні знання земної поверхні, ні врахування часу, ні мистецтв, ні письма, ні суспільства, а найгірше понад усе це - постійний страх і небезпека насильницької смерті, і життя людини - самотнє, бідне, безпросвітне, тупе й коротке." (Гоббс, 2000, Розділ XIII). Єдиний шлях урятуватися — суспільний договір, тобто добровільна передача частини природних свобод суверену. Гоббс формулює це як взаємну угоду: " я вповноважую цю особу чи це зібрання людей і передаю йому право управляти собою за умови, що ти таким же чином передаси йому своє право і схвалиш усі його дії " (Гоббс, 2000, Розділ XVII). Сам Гоббс не користується словом *структура*, але його модель припускає, що соціальний порядок зовнішній по відношенню до сукупності індивідів: він вибудовується «зверху» через державну владу. Паралельно Джон Локк обґрунтовує природні права власності через працю: "Хоча земля і всі нижчі істоти спільні для всіх людей, кожна людина має власність на свою особу. На це ніхто не має права, крім неї самої. Праця її тіла і робота її рук, можна сказати, належать власне їй" (Лок, 2020, Другий трактат, Розділ V, §27). А в економічній сфері Адам Сміт і Девід Юм описують суспільство як ринок, де «невидима рука»

балансує приватні інтереси. Сміт пояснює цей механізм: "Кожен індивід намагається так направити промисловість, щоб її продукція могла бути найбільшої вартості... невидимою рукою він направляється для досягнення мети, яка зовсім не входила в його наміри... Переслідуючи свої власні інтереси, він часто сприяє інтересам суспільства ефективніше, ніж коли він дійсно має намір сприяти їм" (Сміт, 2018, Книга IV, Розділ II). Соціальна цілісність, за класичною політичною економією, є *агрегованим* продуктом раціональних обмінів: порядок твориться самоорганізацією множини індивідів, без потреби в надлишковій «цілісності». Цей методологічний індивідуалізм був підкріплений утилітаристичною етикою — «найбільше щастя для найбільшої кількості» — що логічно спиралася на підсумовування приватних користей. Джеремі Бентам формулює цей принцип так: "Природа поставила людство під владу двох суверенних господарів, страждання і задоволення. Тільки вони вказують нам, що ми повинні робити" (Bentham, 1789/1996, Chapter I, §1). Міцність індивідуалістичної позиції полягала в її простоті й аналітичній прозорості: щоб пояснити суспільне, досить знати мотивацію окремого діяча. Однак вона залишала поза увагою *надіндивідуальні* явища — спільні символи, інститути довіри й примусу, колективні настрої — які не можна редукувати до арифметичної суми приватних інтересів. В такій інтерпретації неможлива будь-яка наука про суспільство, адже мотивація, воля окремого діяча вважається чимось самостійним, непідпорядкованим зовнішнім по відношенню до цієї волі законам.

1.1.2. Виникнення «структурного» погляду та полеміка з Гоббсом

Методологічний зсув від суми індивідів до поняття структури як цілісності, яка більша за просту суму своїх частин, відбувся у дискусії з гоббсівською тезою про зовнішній договір. Цей зсув відбувався одночасно в кількох напрямках — з одного боку, через позитивістську традицію Огюста Конта, який виходив з емпіричної бази, наголошуючи на пріоритеті безпосереднього спостереження соціальних фактів над абстрактними філософськими конструкціями. З іншого

боку, це була діалектична традиція Гегеля, що робила акцент не на окремих емпіричних явищах, а на логіці розвитку суспільства як єдиного цілого, де кожен елемент, або "клітинка", набуває сенсу лише в контексті цілої системи. Саме з цієї діалектичної логіки Маркс згодом виведе своє розуміння структури як суперечливої та динамічної сукупності економічних і соціальних відносин.

Одним із перших, хто оскаржив гоббсівську атомарність, був Огюст Конт. Він починає «Курс позитивної філософії» з того, що індивідуальна автономність — лише ілюзія, оскільки навіть базові потреби людини завжди забезпечуються іншими людьми. "Жоден індивід не може задовольнити й десятої частини своїх потреб без участі інших", — пише Конт (Comte, A. *The Course of Positive Philosophy*. London: George Bell & Sons, 1896). На його думку, індивід народжується вже у мережі соціальних відносин і залежностей, які передують будь-яким контрактам чи угодам. Конт ілюструє це на прикладах: щоб людина могла вимовити перші слова, вона вже має засвоїти мову, створену поколіннями; щоб вона могла мислити, їй потрібні категорії, вироблені культурою; навіть її найпростіші бажання формуються соціальним середовищем.

Цей аргумент Конт поглиблює через поняття соціальної анатомії: як тіло має органи і тканини, кожен з яких має чітку функцію, так і суспільство має свої «тканини» — мову, релігію, мораль, право. Ці тканини не можуть бути результатом раціонального договору, оскільки для укладення договору вже потрібна мова і спільні норми. Сам договір неможливий без цієї первинної структури. Як може бути укладений договір між людьми, які не розуміють одна одну? Як може існувати довіра без попередніх моральних уявлень про чесність? Конт показує, що Гоббс потрапляє в логічне коло: щоб пояснити виникнення суспільства, він змушений припустити те, що має пояснити — здатність людей до спільної дії.

Далі Конт розрізняє два рівні аналізу — соціальну статику і соціальну динаміку. Соціальна статика досліджує «анатомію» суспільства — сталі інститути, що забезпечують порядок: сім'ю, мову, поділ праці, релігію. Кожен елемент тут

виконує визначену функцію, а їхня взаємна відповідність творить *consensus universel* — моральний фундамент організму. Конт детально описує, як сім'я навчає альтруїзму, як поділ праці створює взаємозалежність, як релігія об'єднує общину навколо спільних цінностей. Статика відповідає на запитання «як можлива інтеграція», і тому індивід у цьому контексті — лише носій ролі. Агентність трактується як здатність частини виконувати своє призначення; вона не покликана змінювати будову цілого, бо всяка стрімка перебудова загрожує патологією.

Соціальна динаміка у Конта вивчає «фізіологію» — процес еволюції організму через послідовність трьох інтелектуальних стадій (теологічна, метафізична, позитивна). Це знаменитий «закон трьох стадій»: "Кожна з наших головних концепцій, кожна галузь наших знань послідовно проходить через три різні теоретичні стадії: теологічну або фіктивну, метафізичну або абстрактну, наукову або позитивну" (Comte, A. *The Course of Positive Philosophy*. London: George Bell & Sons, 1896. Lecture 1). Тут агентність обмежена ще суворіше: перехід від однієї стадії до іншої визначається не волею реформаторів, а можливостями пізнання, що дозрівають об'єктивно. Люди можуть прискорити або сповільнити прогрес, але не здатні вийти за межі «закону трьох стадій». Навіть великі мислителі та революціонери, за Контом, є лише провідниками історичної необхідності, а не її творцями.

У пізній творчості Конт відводить спеціальну роль «позитивній еліті» — вченим і моралістам, що повинні виховувати альтруїзм і координувати соціальні сили, однак і ця еліта, за задумом, має діяти в межах вже заданого порядку. Таким чином, у позитивістській схемі суб'єктність є інструментально службовою: індивід або група легітимні настільки, наскільки сприяють органічному розвитку, не руйнуючи фундаментальні інститути. Усе, що виходить за рамки гармонії статичної й закону трьох стадій динаміки, класифікується як соціальна патологія, яку сама система зрештою нейтралізує.

Конт підкріплює аргумент емпіричними спостереженнями історичної стійкості соціальних інститутів. Він аналізує революційні події у Франції (1789, 1830, 1848) і зазначає, що навіть радикальні потрясіння не змогли повністю зруйнувати базові структури, такі як сім'я, власність і поділ праці.

Революціонери могли знищити монархію, але не змогли скасувати потребу в авторитеті; вони могли перерозподілити власність, але не змогли ліквідувати саму інституцію власності; вони могли проголосити рівність, але не змогли усунути спеціалізацію праці. Це свідчить, що ці структури є глибшими, ніж свідомо укладений договір — вони коріняться в самій природі соціального співіснування.

Герберт Спенсер розвиває органіцистичну логіку Конта, порівнюючи суспільство з живим організмом. У його «Principles of Sociology» суспільство трактується як система, в якій диференціація функцій і спеціалізація діяльності є запорукою виживання та розвитку (Spencer, H. *The Principles of Sociology*. 3 vols. London: Williams and Norgate, 1876-1896). Спенсер наголошує, що чим складнішим стає організм (чи суспільство), тим меншою є автономність його окремих частин. Він детально прослідковує цю аналогію: як серце не може існувати без легенів, а легені — без серця, так і різні соціальні групи стають все більш залежними одна від одної у міру розвитку цивілізації.

Спенсер вводить біологічну аналогію більш буквально: економіку він порівнює з кровоносною системою, що розносить «живильні речовини» (товари, гроші) по всьому суспільному організму, державу — з нервовою системою, що координує дії та реакції на зовнішні стимули. Кожен індивід або «клітина» має сенс і функцію лише у контексті цілісного організму, тому гоббсівське бачення суспільства як механічного поєднання атомів, на його думку, є суттєво хибним. Спенсер показує це на конкретних прикладах: робітник на фабриці не може просто вирішити займатися сільським господарством, не порушивши при цьому роботу всієї виробничої системи; лікар не може відмовитися лікувати хворих, не

нашкодивши здоров'ю суспільства; навіть злочинець виконує певну «функцію», демонструючи межі дозволеного та зміцнюючи моральні норми решти громади.

Органіцисти прямо протиставляють своє бачення «соціального організму» гоббсівському «суверену-механізму», підкреслюючи, що позитивістська традиція спирається на емпіризм, на спостереження реальних, конкретних зв'язків між людьми, які передують будь-яким абстрактним теоретичним побудовам. У цьому сенсі позитивізм перекликається з гегелівською філософією, яка теж підкреслює важливість реальності над абстракцією, але, на відміну від Конта, робить акцент на логічній необхідності і внутрішніх протиріччях як рушійній силі суспільного розвитку. Вони стверджують, що суспільний порядок не нав'язується зверху, а виникає з внутрішньої взаємодії та функціонального взаємозв'язку частин, що обумовлює його стійкість та еволюційну адаптивність.

Конт підсумовує: «Суспільство — це організм іншого роду; аналіз має починати з функцій, а не з атомів» (Comte, 1896). Спенсер додає: «Що більше частини спеціалізують свої функції, то сильніше вони потребують одне одного» (Spencer, 1876-1896). Ці тези концентровано виражають органіцистичну критику індивідуалізму, яка наголошує на внутрішній цілісності та структурності суспільного життя, протиставляючи їх гоббсівській атомізації.

1.1.3. Два види аналізу: «анатомічний» і «діалектичний»

Інший підхід пов'язаний з розвитком діалектичної філософії та ім'ям Георга Гегеля. Він ставить під сумнів атомістичну модель Гоббса не лише як емпірично нереалістичну, а й як логічно суперечливу. Він починає з тези, що розкласти живе явище на незалежні частини — означає перетворити його на «труп».

Справжня наука про суспільство, твердить Гегель, має схопити процес, а не лиш її розчленовані компоненти. Він ілюструє це на прикладі: якщо ми вивчаємо дуб, розглядаючи окремо коріння, стовбур, гілки та листя, ми ніколи не зрозуміємо, що таке дерево. Дуб існує як живий процес росту, взаємодії з довкіллям,

циклічного оновлення — і лише в цьому процесі кожна частина набуває свого значення.

Саме тому він розрізняє два радикально різні способи аналізу. Перший — *анатомічний* (чи «позитивістський» у ретроспективі), нівелює розвиток, фіксує механічні функції й бачить організм як суму органів. Другий — *діалектичний* — шукає «живу клітинку», у якій закорінені суперечність і тенденція до саморозгортання. Для Гегеля така «клітинка» має містити в собі зародок всього майбутнього розвитку, як жолудь містить потенційний дуб, але не як механічну суму майбутніх частин, а як внутрішню суперечність, що штовхає до росту.

Саме такою клітинкою виступає акт взаємного визнання (*Anerkennung*). Індивід не просто усвідомлює себе — він постає перед Іншим, ризикує життям, здобуває або втрачає панування, і лише в цьому драматичному процесі набуває статусу суб'єкта. Гегель детально описує цей процес у знаменитому розділі про пана і раба: двоє людей зустрічаються і кожна прагне, щоб інша визнала її свободу. Це призводить до смертельної боротьби, але якщо обидві загинуть, визнання не відбудеться. Тому одна погоджується стати рабом, щоб зберегти життя, а інша стає паном. Однак пан залежить від раба, а раб через працю розвиває свою самосвідомість — так виникає діалектика, що веде до нових форм визнання.

З такого погляду *самосвідомість* — це не абстрактна інтелектуальна функція, а практичний рух індивідуальних вол у полі соціальних сил. Тому генеза агентності у Гегеля починається не там, де існує «раціональний вибір», а там, де відбувається боротьба за визнання, тобто де суб'єкт у принципі може набути чи втратити авторство власних дій. Людина стає суб'єктом не тому, що так вирішила, а тому, що інші визнають її як суб'єкта — і це визнання завжди проблематичне, завжди може бути втрачене чи поставлене під сумнів.

На відміну від Конта, який виводить структуру з емпірично спостережуваних функцій, Гегель розглядає її як об'єктивацію Ідеї, тобто тої ж волі, агентності. Дійсне матеріальне вираження тут — лише форма виявлення. У «Філософії

права» держава постає як «реальна ідея розуму» (§257): вона не зводиться до армії, податків чи бюрократій, а виражає «суттєвність свободи», що оформлює матеріальні інститути під власну логіку. Гегель пояснює це на прикладі: коли ми дивимося на Парфенон, ми бачимо не просто камені, а втілену ідею краси; так само, коли ми дивимося на державу, ми маємо бачити не просто чиновників і закони, а втілену ідею свободи.

Суспільний розвиток, таким чином, є розвитком *Ідеї*, а матеріальні відносини — її необхідними моментами, в яких Ідея знаходить свою дійсність. Історія для Гегеля — це процес самопізнання Абсолютного Духу через людську діяльність. Кожна епоха, кожен народ втілює певний момент цього самопізнання: греки відкрили красу, римляни — право, германці — суб'єктивну свободу. Але жоден народ не усвідомлює повною мірою своєї місії — вона стає ясною лише ретроспективно, коли історія рухається далі.

Хоча для Гегеля початком є Ідея, він наголошує: саме структура (сукупність інститутів) керує рухом Ідеї, а не окремий агент. Суб'єктність постає лише як «міль цілого» — спосіб, через який Ідея здійснює власне розгортання. Іншими словами, актор діє не «проти» чи «поза» порядком, а в самій структурі, яка вже містить негативність і потенціал самозаперечення. Гегель показує це на прикладі французької революції: яacobinці думали, що вони керують історією, але насправді вони були лише інструментами Світового Духу, який через їхні дії руйнував старий порядок і готував новий. Їхні особисті мотиви (свобода, рівність, братерство) були важливими, але не як причина, а як форма, в якій проявлялася історична необхідність.

Індивід отримує свободу лише в міру того, як бере участь у державі, праві та громадянському суспільстві; поза цими формами він залишається «абстрактною волею». Відтак агентність у Гегеля — це момент авто-трансформації структури: суб'єкт стає носієм змін, але зміни можливі, лише якщо реалізують внутрішній телос системи. Структура ж у гегелівському сенсі — не застигла ієрархія, а безперервний процес становлення, який «ані секунди не лишається самим

собою» і саме через діяльність суб'єктів переходить у нові історичні форми, але лише за логікою самої структури.

З цієї позиції Гегель критикує розкладальний аналіз, який застосовує і Конт. Позитивізм Конта вважає, що, розібравши суспільство на інститути та функції, ми отримаємо його пояснення. Але такий підхід, на думку Гегеля, втрачає головне — тотальність, у якій частини співіснують у внутрішньо необхідній ієрархії. У Конта функція задається емпіричною користю («що робить інститут для суспільного організму»). У Гегеля ж функція визначається тим, яку *логічну роль* грає момент у процесі саморозгортання Ідеї — власне, внутрішній «телос»(мета, як певний ступінь розгортання ідеї) інституту. Наприклад, сім'я у Конта — це інститут, що забезпечує відтворення та первинну соціалізацію; у Гегеля сім'я — це сфера безпосередньої етичності, що готує перехід до громадянського суспільства і держави.

Перехід до Маркса логічно завершує діалектичну лінію. Гегель показав, що справжня «клітинка» суспільства — це не атомарний індивід, а відносини взаємного визнання; структура ж є процесом, у якому Ідея реалізує саму себе. Маркс приймає саме діалектичну форму — суперечність як двигун — але радикально змінює її основу. У післямові до другого видання *Капіталу* він пише, що «поставив діалектику з голови на ноги»: тепер рушієм є не автономний дух, а матеріальне суспільне буття. Маркс пояснює: «Мій діалектичний метод за своєю основою не тільки відрізняється від гегелівського, але є його прямою протилежністю. Для Гегеля процес мислення, який він під назвою ідеї навіть перетворює в самостійний суб'єкт, є творцем дійсного, яке становить лише його зовнішній прояв. У мене навпаки: ідеальне є не що інше, як матеріальне, пересаджене в людську голову і перетворене в ній».

Коли Гегель бачить «клітинку» в аспекті свідомості (*Anerkennung*), Маркс шукає найпростішу матеріальну форму, у якій уже ховається протиріччя цілого, — товар. У *Передмові до Критики політичної економії* Маркс обґрунтовує такий вибір двома фундаментальними аргументами.

По-перше, товар одночасно є і річчю споживання, і носієм мінової вартості; ця подвійність втілює фундаментальну суперечність капіталізму між конкретною та абстрактною працею. Маркс детально показує цю суперечність: стіл як споживча вартість призначений для того, щоб за ним сидіти, їсти, працювати — це його конкретні, фізичні властивості. Але той же стіл як мінова вартість — це просто кількість абстрактної людської праці, застигла в товарній формі, яка може бути обміняна на будь-який інший товар з еквівалентною кількістю праці. Ця подвійність не є зовнішньою характеристикою — вона закорінена в самій суті капіталістичного виробництва, де продукти створюються не для безпосереднього споживання, а для обміну.

По-друге, в обміні товарів люди «стають під маскою речей», тобто реальні соціальні відносини набувають фетишизованої, «речової» форми. Маркс описує цей феномен як товарний фетишизм: «Містичний характер товару виникає... не з його споживчої вартості... Він виникає з самої товарної форми. Рівність людських робіт набуває речової форми рівної предметності продуктів праці, міра витрат людської робочої сили її тривалістю набуває форми величини вартості продуктів праці, нарешті, відносини виробників, в яких здійснюються ці суспільні визначення їх робіт, набувають форми суспільного відношення продуктів праці» (Капітал, т.1, розділ 1). Люди думають, що вони обмінюють речі, але насправді вони вступають у складні соціальні відносини виробництва та експлуатації.

Таким чином, на відміну від Гегеля, який шукає логіку в русі ідей, Маркс показує, що логіка ідей походить від руху матеріальних відносин виробництва. Якщо для Гегеля держава є втіленням ідеї свободи, то для Маркса держава є інструментом панування того класу, який контролює засоби виробництва. Якщо для Гегеля релігія є формою самосвідомості Абсолютного Духу, то для Маркса релігія є «опіумом народу», що заспокоює страждання експлуатованих класів та відволікає їх від боротьби за реальне звільнення.

Саме на цьому ґрунтується його критика Гегеля: ідеалістична діалектика перетворює реальні стосунки людей у саморух понять, тоді як матеріалістична діалектика Маркса спроможна пояснити, *чому* поняття набувають певної форми — тому що за ними стоять конкретні інтереси класів, технології та власність. Маркс не заперечує гегелівського принципу тотальності або значення суперечності; він наполягає, що носієм цих суперечностей є економічна структура — спосіб виробництва, а не абстрактний дух. Отже, перехід від Гегеля до Маркса — це перехід від «логіки Ідеї», як соціальної структури, до «критики політичної економії» як науки про матеріальні підвалини суспільства.

РОЗДІЛ 2

КЛАСИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ СТРУКТУРИ І АГЕНТНОСТІ

2.1. Матеріалістичне розуміння суспільства у Маркса

Перехід від Гегеля до Маркса не розриває з діалектикою, але радикально змінює її опору. Гегель показує, що «клітинкою» суспільства є акт взаємного визнання, а структура — саморозгортання Ідеї; Маркс приймає форму суперечності, проте вважає, що дух «ходить по хмарах». Щоб діалектика стала науковою, її слід «поставити з голови на ноги» і почати з того, як люди реально виробляють своє життя.

Перший том «Капіталу» відкривається програмною тезою: «Багатство суспільств, в яких панує капіталістичний спосіб виробництва, виступає як «величезне скупчення товарів», а окремий товар — як елементарна форма цього багатства». Людське існування утримується виробництвом засобів до життя; праця є медіатором між людиною і природою, а отже будь-який суспільний лад спершу постає як спосіб організації праці та розподілу продукту. Маркс детально обґрунтовує цю позицію в Німецькій ідеології: «Люди повинні мати можливість жити, щоб бути в стані «творити історію». Але для життя потрібні передусім їжа і питво, житло, одяг і ще дещо. Отже, перший історичний акт — це виробництво засобів, що задовольняють ці потреби, виробництво самого матеріального життя».

Ідеалістична історіографія, що шукає витoki змін у «поворотах духу», для Маркса лише фіксує наслідки глибших матеріальних зрушень. Коли історики говорять про «дух епохи» чи «ідеї часу», вони описують те, як люди осмислюють свої матеріальні умови, але не пояснюють, звідки беруться самі ці умови.

Структура суспільства — це спосіб виробництва, тобто конкретна єдність продуктивних сил (техніки, навичок, кооперації) і виробничих відносин (власності, контролю, розподілу). Маркс пояснює цей зв'язок: «У суспільному

виробництві свого життя люди вступають у певні, необхідні, від їхньої волі незалежні відносини — виробничі відносини, які відповідають певному ступеневі розвитку їхніх матеріальних продуктивних сил» (Передмова до «Критики політичної економії»). Відповідність між силами та відносинами нестала: коли сили зростають, а відносини залишаються старими, виникає напруга, що готує кризу.

Маркс ілюструє це на історичних прикладах: коли феодалні відносини власності стали перешкодою для розвитку мануфактурного виробництва, відбулися буржуазні революції; коли ремісничі цехи гальмували впровадження машин, їх було ліквідовано. Кожного разу старі «виробничі відносини перетворюються на кайдани» для нових продуктивних сил.

Найпростішою формою, де ця напруга відчутна, Маркс вважає товар. У ньому споживча вартість суперечить міновій, конкретна праця — абстрактній, а людські відносини виявляються у «речовій» масці вартості. Маркс розкриває цю суперечність через аналіз двоїстого характеру праці: «З одного боку, всяка праця є витратою людської робочої сили в фізіологічному значенні — і в цій своїй властивості однакової людської або абстрактно людської праці вона утворює вартість товарів. З другого боку, всяка праця є витратою людської робочої сили в особливій цілеспрямованій формі — і в цій своїй властивості конкретної корисної праці вона створює споживчі вартості» (Капітал, т.1, розділ 1).

Так, як акт визнання у Гегеля містить зародок історичного руху, товар у Маркса є «клітинкою» капіталізму, що розкриває логіку всього способу виробництва. Але на відміну від гегелівської «клітинки», яка є моментом самосвідомості, марксистська «клітинка» — це матеріальний об'єкт, в якому застигли реальні суспільні відносини.

Звідси впливає відоме розрізнення базису та надбудови. Базисом є сукупність виробничих відносин, тоді як право, держава, релігія та ідеологія утворюють надбудову. Маркс пояснює їх взаємозв'язок: «На фундаменті економічної

структури суспільства, реального базису, піднімається юридична і політична надбудова і йому відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб виробництва матеріального життя зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі» (Передмова до «Критики політичної економії»).

Остання не пасивна копія економіки — вона може гальмувати або прискорювати зміни, але її траєкторію зрештою визначає матеріальна необхідність відтворення базису. Маркс наводить приклад: буржуазне право проголошує рівність усіх перед законом, але ця юридична рівність маскує економічну нерівність між власником засобів виробництва і найманим робітником. Коли продуктивні сили виростають із наявних форм власності, виробничі відносини перетворюються на «кайдани», структура входить у фазу кризи.

Суб'єктом цієї кризи у Маркса виступає клас. Пролетарі, об'єднані спільною працею, одночасно творять багатство і стають силою, здатною зруйнувати приватну власність. Маркс описує цей процес: «Разом з постійним зменшенням числа магнатів капіталу, які узурпують і монополізують всі вигоди цього процесу перетворення, зростає маса злиднів, пригноблення, рабства, виродження, експлуатації, але зростає і обурення робітничого класу, який постійно збільшується чисельно, навчається, об'єднується і організується самим механізмом капіталістичного процесу виробництва» (Капітал, т.1, розділ 24).

Агентність з'являється, коли клас переходить від «у собі» до «для себе», усвідомивши матеріальний корінь експлуатації. Маркс розрізняє клас «у собі» (об'єктивне становище у виробництві) і клас «для себе» (суб'єктивне усвідомлення спільних інтересів): «Економічні умови спочатку перетворили масу населення країни на робітників. Панування капіталу створило для цієї маси спільне становище, спільні інтереси. Таким чином, ця маса є вже клас щодо капіталу, але ще не для себе самої. У боротьбі... ця маса згуртовується, конститується як клас для себе» («Злиденність філософії»).

Проте навіть у революції діє логіка відтворення: додаткова вартість реінвестується, капітал самозростає ($G \rightarrow W \rightarrow G'$), і структура відновлюється доти, доки не визріє новий спосіб виробництва. Маркс показує, що капітал — це не річ, а суспільне відношення: «Капітал — це не річ, а певне, суспільне, належне певній історичній формації суспільства виробниче відношення, яке зображується в речі і надає цій речі специфічно суспільного характеру» (Капітал, т.3, розділ 48).

2.2. Макс Вебер: раціонально-легітимна структура і цілісна дія

Веберівський методологічний індивідуалізм розробляє принципово іншу епістемологічну стратегію порівняно з попередніми підходами, де індивід функціонує не як онтологічна субстанція, а як методологічний принцип розуміння. У "Господарстві і суспільстві" він визначає дію як людську поведінку, з якою діючий індивід пов'язує суб'єктивний смисл. Ключовою є теза про те, що смисл не є властивістю дії самої по собі, а надається їй актором. Вебер розрізняє три типи смислу: фактично мислимий актором в історично даному випадку, приписуваний як середній або чистий тип, та суб'єктивно мислимий в концептуально сконструйованому типі.

Епістемологічно це означає, що соціальна реальність конституюється через смислову орієнтацію, а не існує незалежно від неї. Держава та інші інституції, за Вебером, існують соціологічно лише в тій мірі, в якій відбувається соціальна дія певного виду. Це не онтологічне твердження про природу держави, а епістемологічна вимога: державу можна зрозуміти лише через аналіз того, як індивіди орієнтують свою поведінку на віру в її легітимність. Така позиція радикально відрізняється від субстанціалістських підходів, що розглядають соціальні інституції як об'єктивні реальності, незалежні від свідомості акторів.

Фундаментальною для веберівської епістемології є концепція розуміючої соціології. Вебер визначає соціологію як науку, що намагається інтерпретативно

зрозуміти соціальну дію і тим самим каузально пояснити її перебіг та наслідки. Ця дефініція містить ключове епістемологічне напруження: поєднання розуміння як методу гуманітарних наук з каузальним поясненням як методом природничих наук. На відміну від позитивістських підходів, що зосереджуються на зовнішній каузальності, або ідеалістичних традицій, що обмежуються герменевтичним розумінням, Вебер намагається синтезувати обидва епістемологічні модуси.

Це поєднання реалізується через концепцію адекватної каузальності. Вебер розрізняє каузальну адекватність як послідовність процесів, що згідно з правилами досвіду завжди відбуватиметься таким же чином, та смисловою адекватністю як процес, зв'язок елементів якого визнається типовим смисловим комплексом. Лише поєднання обох типів адекватності дає соціологічне пояснення, що прагне до адекватного розуміння смислу та одночасно до каузальної адекватності.

Веберівське розрізнення між цілераціональною та цінності-раціональною дією має глибокі епістемологічні корені. Цілераціональна дія орієнтується виключно на засоби, що суб'єктивно вважаються адекватними для досягнення ясно усвідомлених цілей, тоді як цінності-раціональна дія характеризується свідомою вірою в самостійну цінність певної поведінки. Це розрізнення є не просто типологічним, а епістемологічним: воно вказує на різні логіки дії, що вимагають різних методів аналізу. Цілераціональна дія може бути зрозуміла через аналіз засобів і цілей, тоді як цінності-раціональна вимагає розуміння системи цінностей актора.

Критично важливим є те, що Вебер радикально історизує раціональність, відмовляючись від її трактування як універсальної природної властивості. У "Протестантській етиці та дусі капіталізму" він показує, як цілераціональна орієнтація на накопичення капіталу була вироблена через специфічну релігійну культуру. За чистого капіталізму заробляти гроші стає кінцевою метою життя людини, а не засобом задоволення матеріальних потреб — людина існує для справи заробляння грошей, а не навпаки. Але ця установка не є природною —

вона була вироблена специфічною релігійною культурою, що перетворила систематичне накопичення на "справу спасіння".

Концепція ідеального типу представляє ключову епістемологічну інновацію Вебера. Ідеальний тип утворюється через одностороннє підсилення точок зору та з'єднання дифузно присутніх окремих феноменів у єдину аналітичну конструкцію. Ідеальний тип не є середнім статистичним або нормативним зразком, а евристичним інструментом, що вказує напрямок для формування гіпотез і надає зображенню однозначні засоби вираження.

Епістемологічно це означає визнання того, що соціальна наука не може безпосередньо відображати реальність, а створює концептуальні конструкції для її організованого розуміння. На відміну від позитивістської претензії на об'єктивне відображення фактів або ідеалістичної претензії на схоплення сутності, Вебер пропонує конструктивістську епістемологію, що визнає активну роль дослідника у конституюванні предмета дослідження через відбір та концептуалізацію.

Веберівське розв'язання проблеми цінностей у науці через принцип "Wertfreiheit" (вільність від цінностей) має складний епістемологічний характер. Він розрізняє три рівні: відношення до цінностей як неминучу умову відбору об'єктів дослідження, судження про цінності як нормативні твердження, що не можуть бути науково обґрунтовані, та свободу від цінностей як методологічну вимогу нейтральності в процесі дослідження. Емпірична наука не може навчити що робити, але лише що можна робити і що хочеться робити за певних обставин.

Це не означає, що вчений має бути позбавлений цінностей, а що в процесі наукового аналізу він має утримуватися від нормативних суджень. Вчений може зробити своє практичне ставлення зрозумілим, чітко заявивши, яким цінностям він служить. Така позиція відрізняється як від позитивістської претензії на повну об'єктивність, так і від ідеологічних підходів, що відкрито підпорядковують науку політичним цілям.

Методологічний індивідуалізм Вебера має специфічний епістемологічний характер, що принципово відрізняється від атомістичного індивідуалізму попередніх епох. Для соціології не існує колективного діяча — коли говориться про державу, асоціацію чи феодалізм, це означає лише певний вид розвитку соціальної дії окремих людей. Це не онтологічне твердження про природу соціальної реальності, а епістемологічна настанова: соціальні феномени мають бути зрозумілими через відношення до діючих індивідів, але це не означає їх редукцію до індивідуальних властивостей.

Веберівський аналіз раціоналізації як основної тенденції модерності виявляє складність його епістемологічного підходу до історичних змін. Раціоналізація не є лінійним прогресом раціональності, а багатовимірним процесом, що включає "розчаклування світу" (Entzauberung), бюрократизацію, калькуляцію та формалізацію соціальних відносин. Зростаюча інтелектуалізація та раціоналізація означає не зростаюче загальне знання життєвих умов, а знання того, що в будь-який час можна дізнатися про принципово немістичні, підвладні розрахунку сили — що світом керує наука

Але раціоналізація породжує власні протиріччя — "залізну клітку" бюрократії, конфлікт цінностей у поліціннісному світі, втрату смислу через інструменталізацію розуму. Ці протиріччя не є тимчасовими труднощами, що мають бути подолані подальшою раціоналізацією, а імманентними характеристиками модерної раціональності. Це наближає Вебера до діалектичних підходів, хоча він не розробляє систематичної теорії протиріч.

Епістемологічні межі веберівського підходу стають очевидними при аналізі структурних змін та кооптації. Методологічний індивідуалізм, попри свою аналітичну цінність, може недооцінювати системні механізми, що діють поза свідомістю акторів. Коли корпоративні структури систематично формують контексти індивідуальної дії, фокус на розумінні мотивацій може пропустити ці макроструктурні процеси. Концепція харизматичного лідерства як джерела

соціальних змін недооцінює колективні механізми трансформації та можливості системного конструювання харизми.

Принцип *Wertfreiheit*, попри свою методологічну цінність, може приховувати те, як сама претензія на нейтральність служить певним інтересам. Сучасні дослідження показують, що "об'єктивний" експертний дискурс часто функціонує як форма символічної влади, легітимізуючи специфічні політичні проекти під маскою наукової нейтральності. Кооптація веберівських концепцій відбувається саме через їхні епістемологічні особливості: легітимність перетворилася на проблему "управління легітимністю", харизма — на дослідження "лідерства" у бізнес-школах, методологічний індивідуалізм — на ідеологічне обґрунтування "індивідуальної відповідальності".

Епістемологічна цінність веберівського підходу полягає у його чутливості до смислових структур соціальної дії та множинності факторів соціальних процесів. Але адекватне використання веберівських інсайтів вимагає доповнення їх аналізом структурних асиметрій у здатності різних акторів формувати культурні смисли та контексти дії. Розуміння того, як потужні корпоративні актори можуть систематично конструювати культурні цінності та спрямовувати індивідуальну рефлексивність, є критичним для сучасного використання веберівської методології.

2.3. Еміль Дюркгейм: нормативна структура і колективна солідарність

Дюркгеймівський підхід не є радикально відмінним від попередніх анатомічних підходів — він є їх логічним продовженням та поглибленням у специфічно соціологічному напрямку. Як і Конт, він абстрагується від швидких змін заради виявлення стабільних "соціальних органів" та їхніх функцій, але з претензією на більшу методологічну строгість та емпіричну обґрунтованість.

Дюркгейм розвиває ту саму анатомічну логіку, що її заклав Конт, але намагається надати їй більшої наукової точності через емпіричні дослідження.

Його концепція соціального факту як зовнішньої та примусової реальності є прямим продовженням контівської "соціальної анатомії". У своїх методологічних роботах він визначає соціальний факт як спосіб дії, здатний здійснювати зовнішнє примушення на індивіда, який є загальним для певного суспільства та має власне існування, незалежне від індивідуальних проявів. Ця дефініція відтворює контівську логіку: соціальні явища розглядаються як об'єктивні "органи" з визначеними функціями, що існують незалежно від індивідуальної свідомості.

Епістемологічна спільність проявляється у ключовому принципі: функція визначає структуру. Як і в Конта, у Дюркгейма механічна та органічна солідарність відрізняються не внутрішніми протиріччями, а способами функціональної інтеграції. Механічна солідарність забезпечує єдність через подібність, органічна — через взаємну залежність спеціалізованих функцій. Дюркгейм пояснює, що якщо перший тип солідарності залучає лише спільні поверхи свідомості, то органічний тип безпосередньо задіює особистість індивіда, і чим більше вона розвинена, тим згуртованіше суспільство.

Аналіз переходу між типами солідарності демонструє класичну анатомічну епістемологію. Дюркгейм зосереджується на адаптивних механізмах — як суспільство "вирішує" проблему інтеграції через поділ праці, а не на внутрішніх напруженнях, що породжують зміни. Збільшення "моральної щільності" створює зовнішній тиск, на який система відповідає функціональною диференціацією. У міру того, як суспільства стають більш об'ємними і густими, вони поділяються на різноманітні органи, які, відрізняючись один від одного, створюють різноманітні середовища. Зміна тут розуміється як адаптивна еволюція, а не як розгортання внутрішніх протиріч.

Статистичний метод у дослідженні самогубства демонструє ту саму позитивістську епістемологію, що її розвивав Конт. Дюркгейм шукає "соціальні закони", що виявляються через регулярності у спостережуваних явищах, подібно до природничих наук. У дослідженні самогубства він стверджує, що кожне

суспільство схильне продукувати певну кількість добровільних смертей, і існує колективна схильність до самогубства, яка так само постійна, як схильність до одруження. Соціальні факти тут функціонують як "природні константи" системи — це класичний анатомічний підхід до соціальної реальності як сукупності органів із визначеними функціями.

Концепція аномії, попри свою аналітичну цінність, також залишається в межах анатомічної логіки. Аномія розглядається як дисфункція — порушення нормального функціонування системи регуляції бажань, а не як внутрішнє протиріччя, що може вести до якісних трансформацій. "Аномія, — пише він, — це хвороба безмежності". Термін "хвороба" виявляє анатомічну логіку: як організм може захворіти через порушення функцій органів, так і суспільство страждає від дисфункції моральної регуляції.

На відміну від діалектичних підходів, Дюркгейм не розробляє концепції внутрішніх протиріч як рушійної сили розвитку. Навіть його відомий парадокс про злочинність — "злочин нормальний, оскільки суспільство, повністю вільне від нього, цілком неможливе" — інтерпретується функціонально: злочин необхідний для підтримання моральних меж, а не як прояв внутрішніх суперечностей системи. Він "нормальний" саме тому, що виконує функцію зміцнення колективної свідомості через ритуал покарання.

Дюркгеймівська епістемологія залишається субстанціалістською: соціальні факти мають власну "природу" та діють за законами, подібними до біологічних або фізичних. Суспільство для нього — це не проста сума індивідів, але система, утворена їх асоціацією і яка являє собою реальність *sui generis*, наділену своїми особливими властивостями. Але ця "реальність *sui generis*" розуміється як особливий тип субстанції з власними законами, а не як процес, що розгортається через внутрішні протиріччя.

Принципова відмінність від діалектичних підходів полягає у трактуванні змін. Коли Маркс аналізує товар як "клітинку" капіталізму, що містить всі протиріччя

системи, Дюркгейм розглядає соціальні факти як стабільні "органи" з визначеними функціями. Його типологія самогубств (егоїстичне, альтруїстичне, аномічне) описує різні типи дисфункцій, а не форми прояву основного протиріччя. Коли Гегель показує, як визнання містить зародок всього майбутнього історичного руху через внутрішню суперечність, Дюркгейм аналізує солідарність як механізм інтеграції, що адаптується до зовнішніх умов.

Агентність у Дюркгейма також трактується анатомічно. Індивідуальна агентність виростає з професійної ролі: "тесля, лікар, учитель — не приватні пристрасті, а 'соціально необхідні' компетенції, що дають підставу для визнання особистого внеску". Навіть коли він стверджує, що «індивідуалізм сам є продуктом суспільного розвитку», це означає не діалектичний процес становлення суб'єктивності через протиріччя, а функціональну адаптацію: органічна солідарність потребує індивідуалізованих агентів для ефективного виконання спеціалізованих ролей.

Дюркгеймівське розуміння кризи також залишається в анатомічних рамках. На відміну від Маркса, котрий бачить у кризі інтересів зіткнення класів як прояв основного протиріччя капіталізму, Дюркгейм демонструє кризу регуляції бажань: навіть переможець у ринковому змаганні занепадає, якщо не знає, де межа "достатньо". Але ця криза інтерпретується як тимчасова дисфункція, що має бути усунута через створення нових регулятивних механізмів, а не як неминучий наслідок внутрішньої логіки системи.

Епістемологічні межі дюркгеймівського анатомічного підходу стають особливо очевидними при аналізі сучасних механізмів кооптації. Коли "професійна мораль" виробляється корпоративними відділами управління персоналом, а "колективні уявлення" формуються через медіа-технології та алгоритми соціальних мереж, дюркгеймівська концепція об'єктивності соціальних фактів затушовує їх штучний та стратегічний характер. Те, що він описував як "зовнішню та примусову" реальність, може виявитися продуктом цілеспрямованої діяльності потужних корпоративних акторів.

Анатомічна логіка не дозволяє концептуалізувати ситуації, коли системи зміцнюються через продуктивне використання власних "дисфункцій". Сучасний капіталізм демонструє здатність перетворювати аномію на ринкову можливість — від психотерапевтичних послуг до індустрії особистісного розвитку, що monetizують індивідуальну дезорієнтацію. Дюркгеймівська програма професійних корпорацій була кооптована через розвиток корпоративної культури: те, що він передбачав як демократичні "моральні парламенти", перетворилося на технології формування лояльності працівників.

Епістемологічне обмеження полягає у нездатності анатомічного підходу розрізняти між "природними" соціальними фактами та їх стратегічним конструюванням. Коли Дюркгейм аналізує релігію в "Елементарних формах релігійного життя", він виявляє її функцію у створенні колективної солідарності. Але ця сама логіка може бути використана для аналізу того, як сучасні корпорації свідомо конструюють "корпоративну релігію" з ритуалами, символами та священними цінностями для формування лояльності працівників.

Анатомічний характер дюркгеймівської епістемології не применшує цінності його конкретних соціологічних відкриттів — концепції соціального факту, аналізу солідарності, дослідження аномії. Але розуміння його епістемологічних меж є критичним для адекватного використання цих концепцій у сучасних умовах, коли самі "об'єктивні" соціальні факти можуть бути продуктом цілеспрямованого конструювання та маніпуляції.

РОЗДІЛ 3

СУЧАСНІ ТЕОРІЇ СТРУКТУРИ І АГЕНТНОСТІ

Класичні соціологічні теорії Маркса, Вебера та Дюркгейма, попри їхній фундаментальний внесок у розуміння взаємодії структури та агентності, виявили суттєві епістемологічні обмеження при аналізі складних механізмів соціальних трансформацій ХХ століття. Ці обмеження стали особливо очевидними в контексті нових форм соціальної організації, культурних трансформацій та механізмів влади, що не вкладалися в рамки класичних пояснювальних схем.

Марксистський підхід зіткнувся з формуванням якісно нових форм "виробництва споживання", які вимагають розширеного дослідження культурних механізмів капіталістичного накопичення. Виникнення індустрій досвіду, технологій маркетингу та брендингу створило специфічну галузь "виробництва споживачів" — систематичного конструювання суб'єктивностей, що орієнтовані на споживання певних товарів та послуг. Веберівський методологічний індивідуалізм виявив структурні сліпі зони щодо надіндивідуальних механізмів, що формують саме поле можливої дії, а принцип *Wertfreiheit* створював проблему політичної нейтралізації соціального знання в умовах його стратегічного використання. Дюркгеймівський функціоналізм демонстрував характерні обмеження анатомічного підходу, недооцінюючи можливості цілеспрямованого конструювання соціальних фактів та продуктивного використання аномічних станів як ринкових можливостей.

Спільною епістемологічною проблемою всіх класичних підходів стала їхня недостатня чутливість до механізмів системної кооптації — процесів, коли критика та альтернативні практики не просто придушуються або ігноруються, а продуктивно інкорпорується в систему як джерело її зміцнення та легітимації. Розвиток капіталістичних суспільств у ХХ столітті продемонстрував здатність систем зміцнюватися через селективну інкорпорацію критичних елементів:

робітничий рух через соціальну державу, феміністичну критику через гендерний маркетинг, екологічну критику через "зелені" технології.

Ці процеси вимагали нових аналітичних інструментів, здатних концептуалізувати складні форми системної адаптації, що виходять за межі простого опору або капітуляції перед критикою. Структуралістський поворот, пост-структуралістські підходи, Франкфуртська школа та сучасні теорії структурації намагалися відповісти на ці виклики, але, як покаже наступний аналіз, вони також демонструють специфічні епістемологічні обмеження та вразливості до тих самих процесів кооптації, які намагаються аналізувати.

Розуміння цих обмежень є критично важливим для розробки адекватних аналітичних інструментів для дослідження сучасних форм структурної трансформації та механізмів системного самозбереження в умовах зростаючої здатності систем до продуктивного поглинання критики та альтернативних практик.

3.1 Структуралістський і пост-структуралістський поворот: Знак, Дискурс та Межі Агентності

Структуралістський поворот у соціальних науках ХХ століття ознаменував радикальний зсув від індивідуалістичних та функціоналістських підходів до аналізу соціальної реальності як системи відносин та значень. Відправною точкою цього повороту стала революційна лінгвістика Фердинанда де Соссюра, який у своєму «Курсі загальної лінгвістики» здійснив епохальний зсув у розумінні природи значення та структури. Соссюрівська концепція про те, що у мові існують лише різниці, заклала основи для розуміння структури як різницевого поля, що уможливлює значення.

Епістемологічна сутність структуралістського підходу полягає у радикалізації анатомічного методу, який ми розглянули у попередньому розділі. Якщо позитивісти, за Контом, ще допускали історичну динаміку через «закон трьох

стадій», абстрагуючи лише від швидких змін заради виявлення «соціальної анатомії», то структуралісти створюють метод, що повністю виключає можливість структурного розвитку.

Соссюрівська революція полягає у встановленні абсолютного пріоритету синхронії над діахронією. Він встановлює категоричне протиставлення між синхронічним і діахронічним поглядами, проголошуючи його абсолютним і таким, що не допускає компромісу. Мова як форма існує як замкнена система відносин, яка конституюється виключно через систему відмінностей, де немає позитивних термінів, а лише відмінності.

Ключовим є його розрізнення між станами мови та змінами. Структура тут — це синхронна система позицій, де кожен елемент визначається виключно своїм місцем у мережі опозицій, без будь-якої внутрішньої тенденції до зміни. Соссюр підкреслює, що синхронічна лінгвістика займається логічними та психологічними відносинами, що пов'язують співіснуючі терміни і утворюють систему, тоді як діахронічна лінгвістика вивчає відносини між послідовними термінами, які не утворюють системи між собою.

Це принципове розмежування означає, що історичні зміни не можуть бути предметом структурного аналізу — вони залишаються зовнішніми по відношенню до системи. Зміна розглядається як порушення системи ззовні, а не як її внутрішня властивість.

На відміну від діалектичного підходу, який шукає «живу клітинку» з внутрішніми протиріччями як джерелом саморозвитку, структуралістський аналіз фіксує статичну граматику можливих комбінацій. Соссюр формулює це як програмне завдання: лінгвіст, який хоче зрозуміти стан мови, повинен відкинути все, що його породило, і ігнорувати діахронію.

Це означає, що структуралістський метод іде далі позитивістської абстракції від змін — він робить зміну епістемологічно неможливою для розгляду в рамках структурного аналізу. Якщо Конт абстрагувався від швидких змін, зберігаючи

еволюційну перспективу, то Соссюр створює теоретичний апарат, де зміна може бути лише зовнішнім порушенням системи, а не її внутрішньою властивістю.

Ця теза має далекосяжні наслідки для розуміння соціальної реальності. Якщо значення будь-якого знака визначається не його внутрішніми властивостями, а його позицією в системі відносин із іншими знаками, то й соціальні позиції, ролі та ідентичності набувають сенсу лише в контексті структурної цілісності.

Соссюр розрізняє *langue* (мова як система) та *parole* (мовлення як індивідуальне використання), підкреслюючи, що мова не є функцією мовця, а є продуктом, який пасивно засвоюється індивідом. Ця дистинкція має фундаментальні наслідки для розуміння агентності: індивід не створює значення, він лише активує готові комбінації в межах заданої системи різниць.

Радикальний висновок Соссюра полягає в тому, що «говорить мова», а не індивід, що максимально підсилює бік структури, редукуючи агентність до функції активації існуючих кодів. Структура мови передує суб'єкту та формує можливості його думки та дії. Агентність зводиться до вибору з готового «меню» значень, а не до здатності впливати на саму «кухню» смислоутворення.

Концепція арбітрарності знака створює особливу епістемологічну проблему: якщо відношення між означуючим та означуваним є довільним, то це одночасно підриває природалізацію існуючого порядку (як у консерватизму) та ускладнює обґрунтування критики (адже альтернативний порядок також був би довільним). Ця подвійна дія арбітрарності — денатуралізація та релятивізація — стане характерною для всього структуралістського проекту та його пост-структуралістських наслідувачів.

Клод Леві-Строс переносить цей епістемологічний зсув у культурну антропологію, але водночас намагається подолати релятивістські наслідки через звернення до універсальних когнітивних структур. У «Структурній антропології» він стверджує, що несвідомій діяльності духа притаманне накладання форми на зміст, і ця форма є в основі однаковою для всіх духів.

Епістемологічно це радикальний відступ від гегелівської традиції до неокантіанської проблематики. Леві-Строс фактично повертається до кантівського проекту виявлення універсальних форм. Як у Канта простір і час є апріорними формами споглядання, що структурують будь-який можливий досвід, так у Леві-Строса бінарні опозиції є універсальними формами, що структурують будь-яку можливу культуру. Він стверджує, що розум людський має свої закони, і ці закони є однаковими скрізь, де є люди.

Цей неокантіанський поворот має вирішальні наслідки для розуміння історії та агентності. Кант виносить структури пізнання за межі емпіричного досвіду, роблячи їх трансцендентальними умовами можливості цього досвіду.

Аналогічно Леві-Строс виносить структури культури за межі історичного досвіду, роблячи їх універсальними умовами можливості будь-якої культурної творчості. Історичні зміни стають лише перестановками елементів у межах незмінної граматики.

Леві-Строс радикально обмежує агентність, проголошуючи намір показати не те, як люди мислять у міфах, а те, як міфи мисляться в людях. Тут простежується паралель із гегелівською концепцією об'єктивного духу, але без його історичної динаміки. Суб'єкт стає пасивним носієм універсальних когнітивних структур, а соціальні зміни та кризи інтерпретуються як «шум» у системі знаків, а не як прояви структурних протиріч або творчої агентності. Він ілюструє це на прикладі аналізу систем спорідненості, описуючи їх як мову, але не довільну мову, підпорядковану універсальним законам обміну, які діють незалежно від свідомості акторів.

Епістемологічна новизна Леві-Строса полягає у спробі поєднати соссюрівську логіку різниць із акцентом на матеріальних відносинах обміну. Системи спорідненості розглядаються як інфраструктури обміну жінками, що структурують соціальні відносини аналогічно до того, як граMATика структурує мовні висловлювання. Це дозволяє перенести строгість лінгвістичного аналізу на

соціальні феномени, але водночас редукує багатство соціального життя до формальних логічних операцій.

Такий підхід, виявляючи універсальні когнітивні структури, ризикує ігнорувати історичну специфіку, матеріальні умови та владні відносини, що формують і використовують ці структури. Критики зазначають, що структуралістський фокус на універсальних кодах як глибинній структурі може затьмарювати те, як конкретні соціальні системи використовують ці коди для відтворення специфічних ієрархій та як агентність може бути спрямована не лише на «перемикання» кодів, а й на зміну самих умов їхнього функціонування.

Поступово в структуралізмі намітилися внутрішні напруження, що призвели до появи пост-структуралістських підходів. Мішель Фуко, зберігаючи структуралістський акцент на системах знаків, кардинально переосмислює їх через призму історії та влади. Епістемологічно це означає відмову від універсалістських претензій структуралізму та поворот до історичної апріорі — умов можливості знання в конкретну епоху. У «Археології знання» він визначає дискурс як сукупність висловлювань, що належать до однієї дискурсивної формації, складаючись з обмеженого числа висловлювань, для яких можна визначити сукупність умов існування. Дискурс — це не просто система знаків, а історично конкретний режим істини, що визначає, що може бути сказано, помислено та зроблено в певну епоху.

Ключовою інновацією Фуко є концепція влади/знання, що епістемологічно підриває просвітницьке розрізнення між істиною та владою, знанням та інтересом. Він стверджує: «Немає відносин влади без корелятивного конституювання поля знання, і немає знання, яке водночас не передбачає та не конститує відносин влади». Це радикально відрізняється від марксистської концепції ідеології як хибної свідомості, яка протиставляється науковому знанню про базис. У Фуко немає «позиції істини» поза владними відносинами — кожен дискурс одночасно є і знанням, і владою.

Дискурс не є нейтральним інструментом опису реальності; він активно формує об'єкти, про які говорить, включно із суб'єктами. У «Дисципліні та покаранні» Фуко аналізує генеалогію сучасних форм влади, показуючи перехід від суверенної влади до дисциплінарної, де дисципліна виробляє підлеглі та вправні тіла. Епістемологічно це означає відмову від репрезентаційної моделі знання (знання як відображення реальності) на користь перформативної (знання як виробництво реальності).

Паноптична модель в'язниці стає у Фуко метафорою сучасного суспільства, де створюється машина для розділення пари бачити-бути побаченим. Суб'єкт інтерналізує нагляд і стає само-дисциплінованим, що є більш ефективним, ніж зовнішній примус. Ця інтерналізація відбувається через «технології себе» — практики, за допомогою яких індивід конститує себе як морального суб'єкта.

Проте Фуко визнає можливість «мікроагентності» через локальний опір та «естетику існування». У пізніших працях він стверджує, що там, де є влада, є опір, і цей опір ніколи не перебуває в позиції зовнішності стосовно влади. Опір не є чимось зовнішнім до влади, а внутрішньо пов'язаний із нею. Фуко розвиває концепцію «контр-поведінки» — форм опору, що виникають усередині самих дисциплінарних практик.

Однак залишається критичне питання: чи може такий локальний опір трансформувати фундаментальну логіку системи, якщо сама система здатна продуктивно інкорпорувати критику? Концепція суб'єкта як «ефекту дискурсу», хоч і показує його сконструйованість, структурно обмежує можливості аналізу агентності, спрямованої на зміну самої логіки, що генерує панівні дискурси. Епістемологічна проблема полягає в тому, що коли суб'єкт повністю розчиняється в дискурсивних практиках, стає неясним, звідки може з'явитися сила для трансформації цих практик.

Водночас пост-структуралістські підходи намагаються подолати статичність структуралізму через введення нестабільності та часовості в саму структуру.

Деррідіанська концепція *différance* — неологізм, що поєднує французькі «відмінність» та «відкладання» — представляє спробу мислити структуру як процес відкладання присутності. Деррида стверджує, що *différance* є тим, що робить можливим представлення присутності і водночас робить його неможливим. Епістемологічно це означає відмову від структуралістського пошуку стабільних систем значення на користь принципової нестабільності будь-якої структури.

Деконструктивістський підхід виявляє, що кожен текст містить апорії — непереборні суперечності, що підривають його явний зміст зсередини. Це створює можливість «деконструктивного читання», що виявляє альтернативні можливості значення. Однак ця нестабільність може призводити до теоретичного паралічу: якщо всі структури значення є принципово нестабільними, то як можливі колективна дія та політичні проекти? Епістемологічна проблема полягає в тому, що деконструкція, підриваючи стабільність структур, одночасно ускладнює обґрунтування будь-яких позитивних альтернатив.

Фундаментальна епістемологічна трансформація структуралістського та пост-структуралістського поворотів полягає у переході від субстанційного до реляційного мислення. Якщо класична метафізика мислила в термінах субстанцій із властивостями, а позитивізм — у термінах каузальних зв'язків між об'єктами, то структуралізм встановлює примат відносин над елементами. Соссюрівський принцип про відсутність позитивних термінів та наявність лише відмінностей радикалізує це реляційне мислення: елементи повністю конститууються своїми відносинами в системі.

Це реляційне мислення має амбівалентні наслідки для критичного аналізу. З одного боку, воно денатуралізує існуючий порядок, показуючи його як одну з можливих конфігурацій відносин. Арбітрарність знака означає, що жодна соціальна форма не є природно необхідною. З іншого боку, це ж реляційне мислення ускладнює критику, оскільки будь-яка альтернатива також є лише

довільною конфігурацією відносин. Якщо всі форми є рівно довільними, то на якій основі можна віддавати перевагу одним формам над іншими?

Структуралістський підхід також встановлює примат структури над генезисом. Синхронічний аналіз не просто ігнорує історію — він робить її епістемологічно нерелевантною для розуміння функціонування системи. Це має вирішальні наслідки для аналізу соціальних криз та трансформацій. Якщо структури можуть бути зрозумілі без відносин до їх історичного становлення, то кризи стають лише зовнішніми порушеннями, що або відкидаються системою, або призводять до переходу в іншу структуру, але не можуть бути зрозумілі як внутрішні протиріччя системи.

Пост-структуралістські спроби повернути часовість через концепції нестабільності та *différance* не вирішують цієї епістемологічної проблеми, а лише її ускладнюють. Деррідіанська нестабільність залишається формальною — це нестабільність текстів та значень, а не нестабільність соціальних відносин із їх матеріальними наслідками. Фукольдівська мікроагентність опору також залишається епістемологічно обмеженою: якщо суб'єкт є повністю продуктом дисциплінарних практик, то незрозуміло, звідки може з'явитися сила для опору цим практикам.

2.2 Франкфуртська школа: Критика інструментальної раціональності та кооптація через культуру

Франкфуртська школа розробляє принципово інший епістемологічний підхід до аналізу структури та агентності, що протистоїть як позитивістському редуccionізму, так і структуралістському формалізму. Представники школи — Макс Горкгаймер, Теодор Адорно, Герберт Маркузе — створюють синтетичний метод, що поєднує матеріалістичний аналіз з критикою раціональності як такої. Їхній епістемологічний проект спрямований на виявлення тих механізмів

панування, що діють не через пряме насильство чи структурні позиції, а через саму форму мислення та культури.

Центральною епістемологічною інновацією є концепція інструментальної раціональності. Горкгаймер у «Затемненні розуму» формулює фундаментальне розрізнення між суб'єктивним розумом, що стосується розумності засобів і їх адекватності цілям, які приймаються як належне, та об'єктивним розумом як здатністю розуміти самі цілі.

Епістемологічна проблема полягає в історичній трансформації самої природи раціональності. Адорно та Горкгаймер у «Діалектиці Просвітництва» стверджують, що у найширшому сенсі прогресивної думки просвітництво завжди прагнуло звільнити людей від страху та встановити їх суверенітет, але повністю просвітлена земля сяє світлом тріумфуючого лиха. Раціональність, що мала служити емансипації, діалектично перетворюється на новий, більш витончений тип панування.

Ключовим є їхнє розуміння цієї трансформації як внутрішньої логіки просвітництва: міф вже є просвітництвом, і просвітництво повертається до міфології. Це не зовнішнє спотворення раціональності, а розгортання її внутрішніх тенденцій. Просвітництво поводить з речами так, як диктатор поводить з людьми — воно знає їх, оскільки може ними маніпулювати. Пізнання стає формою контролю, а контроль — єдиною формою пізнання.

Епістемологічна особливість критичної теорії полягає в її здатності аналізувати структури панування, що діють через саму форму раціональності. На відміну від структуралістів, які фокусуються на синхронних системах відносин, критична теорія досліджує історичні трансформації раціональності та їх соціальні наслідки. На відміну від позитивістів, які приймають наявні форми раціональності як нейтральний інструмент, критична теорія виявляє їх соціально-історичну зумовленість та владний характер.

Концепція «культурної індустрії» розвиває цей епістемологічний підхід у аналізі сучасних форм ідеологічного панування. Адорно та Горкгаймер стверджують, що культурна індустрія свідомо інтегрує своїх споживачів згори, примушуючи до єдності високе та низьке мистецтво, що були роз'єднані тисячоліттями. Епістемологічно важливим є те, що культурна індустрія не просто нав'язує певний зміст, а структурує саму форму сприйняття.

Механізм псевдоіндивідуалізації виявляє, як система зміцнюється через створення ілюзії різноманітності: псевдоіндивідуалізація пронизує культурну індустрію від джазу до європейського кіно, підпорядковуючи все цій цілі, від «людського інтересу» у біографії та конфліктах зірок до вибору зачісок. Стандартизація маскується під індивідуалізацію, а споживач отримує ілюзію вибору при фактичній його відсутності.

Адорно детально аналізує цей механізм на прикладі популярної музики: стандартизація популярної музики поширюється від найзагальніших особливостей до найдрібніших деталей, де кожна пісня зберігає ідентичність першої та другої восьми тактів, а кожна частина може бути взаємозаміненою. Але ця стандартизація приховується через псевдоіндивідуалізацію, де деталізація в популярній музиці служить як засіб рекламування, так і цементування стандартизації.

Епістемологічна глибина цього аналізу полягає в тому, що критична теорія виявляє механізми панування, що діють не через пряме насильство чи ідеологічне нав'язування, а через структурування самих форм досвіду. Культурна індустрія не каже споживачу, що думати, — вона структурує його здатність мислити.

Маркузе у «Одномірній людині» розвиває цей аналіз, показуючи, як розвинене індустріальне суспільство нейтралізує опозицію через задоволення потреб. Одномірна думка систематично просувається творцями політики та їхніми пророками в мас-медіа, де всесвіт дискурсу населений самопідтверджуючими

гіпотезами, які, безперервно повторювані та гіпноотично нав'язані громадськості, стають гіпноотичними дефініціями.

Концепція «репресивної толерантності» виявляє особливо витончений механізм кооптації критики: толерантність, яка є кінцевою метою та змістом свободи, стає репресивною, якщо вона підтримує панівну свідомість, яка створює ментальні та поведінкові установки, що служать політиці пригнічення. Система дозволяє існування критики, але в формах, що не становлять реальної загрози, сприяючи систематичній дискримінації між правими та лівими, прогресивними та регресивними можливостями.

Епістемологічна проблема «одномірного мислення» полягає в тому, що воно не заперечує критику, а інтегрує її в систему як функціональний елемент.

Одномірне мислення систематично просувається творцями політики та їхніми пророками в мас-медіа, де опозиція й трансцендентність раціональної думки стають нейтральними, дефективними, навіть безглуздими поняттями.

Критична теорія також розвиває епістемологічну критику позитивізму та функціоналізму як форм інструментальної раціональності в соціальних науках. Адорно у «Спорі про позитивізм» стверджує, що соціологія, яка бажає залишатися вірною своїй справі протистояння оманливому вигляду, не може дозволити собі прийняти поняття цінніснонейтральності. Позитивістська претензія на нейтральність сама є ідеологічною позицією, що легітимізує існуючий порядок.

Функціоналізм критикується за гіпостазування суспільства: функціоналістська соціологія стає ідеологією у тій мірі, в якій вона гіпостазує суспільство як самодостатню тотальність. Фокус на функціях та інтеграції приховує антагонізми та можливості трансформації, представляючи існуючий порядок як природний та необхідний.

Горкгаймер у програмній статті «Традиційна та критична теорія» формулює альтернативний епістемологічний підхід: критична теорія суспільства має на

меті емансипацію людства від обставин, що його поневолюють. На відміну від традиційної теорії, що приймає існуючий поділ праці та соціальні відносини як дані, критична теорія досліджує історичні умови їх виникнення та можливості їх трансформації.

Епістемологічна особливість критичної теорії полягає в її рефлексивності: вона не претендує на позицію зовнішнього спостерігача, а усвідомлює свою власну соціально-історичну зумовленість. Водночас вона зберігає критичний потенціал через орієнтацію на емансипацію. Мислення, яке не дозволяє собі прийняти заданий поділ між пізнанням та дією, теорією та практикою, називається критичним.

Розглядаючи механізми кооптації ідей Франкфуртської школи, варто зауважити, що самі способи цієї кооптації безпосередньо пов'язані з особливостями їхнього епістемологічного підходу. Франкфуртська критика виявила механізми панування через інструменталізацію раціональності, але водночас їхній метод аналізу створив можливості для системної інкорпорації цієї критики.

Ключова епістемологічна особливість критичної теорії полягає в її фокусі на формах раціональності та культурних механізмах, а не на структурних відносинах власності чи матеріального виробництва. Горкгаймер та Адорно аналізують панування як проблему «мислення», що «ідентифікує». Це дозволило системі кооптувати їхню критику саме через трансформацію форм мислення та культурних практик, залишаючи незмінними базові структурні відносини.

Концепція «культурної індустрії» була особливо вразливою до кооптації через свій фокус на стандартизації як головній проблемі. Щоб відрізнитися від конкурентів, культурна індустрія наголошує на тривіальних відмінностях у продуктах, які по суті однакові. Але їхній аналіз зосереджується на формах культурного виробництва, а не на відносинах власності, що їх визначають. Це дозволило системі відповісти на критику через створення нових форм

«персоналізації» та «креативності», не торкаючись власницьких відносин у медіа-індустрії.

Епістемологічна проблема полягає в тому, що франкфуртська критика часто функціонує на рівні феноменологічного аналізу форм свідомості, а не структурного аналізу соціальних відносин. Маркузе пише про «одномірне мислення», але не аналізує детально, які саме соціальні механізми це мислення відтворюють. Це створило можливість для системи інкорпорувати критику «одномірності» через розвиток практик «креативного» та «критичного» мислення, що залишаються функціональними для капіталістичної логіки.

Концепція «репресивної толерантності» демонструє особливо цікавий випадок епістемологічної самореференційності. Маркузе критикує систему за те, що вона інкорпорує критику, але сама ця критика не містить аналізу структурних механізмів такої інкорпорації. Толерантність, яка розширилася до політики, поведінки та способу життя розвиненого індустріального суспільства, служить справі примусу та вигнання альтернатив. Але цей аналіз залишається на рівні критики «толерантності» як культурної установки, не розкриваючи економічних та політичних механізмів, що роблять таку толерантність можливою та вигідною для системи.

Епістемологічна межа франкфуртського підходу полягає в його тенденції до культуралізації політичної критики. Адорно формулює це як завдання «негативної діалектики»: діалектика є усвідомленням неідентичності. Але це «неідентичне» часто залишається на рівні естетичного або філософського досвіду, а не соціально-політичної практики. Така епістемологічна позиція дозволила системі інкорпорувати франкфуртську критику через розвиток «естетики опору» у рамках культурних індустрій — від «альтернативної» музики до «критичного» мистецтва.

Франкфуртська критика позитивізму також виявилася вразливою до кооптації через свій акцент на «якісних» методах та «розумінні» замість «пояснення». Але

ця критика була інкорпорована академічними дисциплінами через розвиток «інтерпретативних» та «критичних» методологій, що не ставлять під сумнів інституційні рамки академічного виробництва знання.

Особливо показовим є випадок із концепцією «автентичності» у пізніх працях Адорно. Його критика «неавтентичного» існування в умовах культурної індустрії була кооптована через розвиток дискурсу «автентичності» у брендінгу, менеджменті та психотерапії. «Автентичність» стала товаром, що продається як антидот до відчуження, але в межах тієї ж системи товарних відносин.

Епістемологічне обмеження полягає в тому, що франкфуртська критика часто оперує дихотоміями (автентичне/неавтентичне, критичне/некритичне, емансипаторське/репресивне), що дозволяє системі інкорпорувати «позитивний» полюс цих дихотомій без зміни базових структурних відносин. Горкгаймер пише про необхідність «об'єктивного розуму», але не аналізує детально, які соціальні умови зробили б такий розум можливим.

Водночас варто зазначити, що сама здатність франкфуртської критики бути кооптованою свідчить про її аналітичну силу. Вона точно виявила ті механізми, через які система здатна інтегрувати критику. Проблема полягає в тому, що їхній епістемологічний підхід не дозволяв розробити стратегії опору такій кооптації. Їхній фокус на «негативності» та «критиці» як таких залишав відкритим питання про конструктивні альтернативи, що не були б вразливими до системної інкорпорації.

Це епістемологічне обмеження стає особливо очевидним у контексті сучасних форм «критичного капіталізму», що систематично інкорпорує критику як джерело інновацій та легітимації. Франкфуртська школа передбачила ці механізми, але їхній теоретичний апарат виявився недостатнім для розробки стратегій, що могли б уникнути кооптації.

2.3 П'єр Бурдьє: Поле, Габітус і Обмеження Стратегічної Агентності

П'єр Бурдьє розробляє епістемологічно амбітний проект подолання традиційних дуалізмів соціальної теорії через створення «структуралістського конструктивізму» або «конструктивістського структуралізму». У програмній статті він пояснює, що під структуралізмом розуміє існування в самому соціальному світі об'єктивних структур, незалежних від свідомості та волі агентів, а під конструктивізмом — соціальний генезис схем сприйняття, мислення та дії.

Епістемологічна новизна Бурдьє полягає у спробі поєднати об'єктивістський аналіз позицій із суб'єктивістським аналізом диспозицій через концепцію габітусу як «системи диспозицій». Габітус, як імманентний закон, закладений у тіла однією та тією ж історією, є умовою не тільки узгодження практик, але й практик узгодження. Габітус функціонує як медіатор між об'єктивними структурами та суб'єктивними практиками, будучи водночас структурованим (продуктом умов) і структуруючим (принципом генерування практик).

Центральною для бурдьєвської епістемології є концепція поля як мережі або конфігурації об'єктивних відносин між позиціями, які об'єктивно визначаються їхнім існуванням та детермінаціями, які вони накладають на їхніх жителів, агентів або інституції. Кожне поле характеризується відносною автономією, специфічною логікою та формами капіталу. Кожне поле є місцем більш-менш оголошеної монополістичної боротьби за визначення законної ієрархії та законних принципів ієрархізації.

Епістемологічно важливим є бурдьєвське розуміння агентності як «практичного відчуття» — форми дії, що не є ні механічним відтворенням, ні свідомим розрахунком. Агенти соціального світу можуть стати суб'єктами актів пізнання та визнання, які передбачають когнітивні структури. Практичне відчуття дозволяє агентам діяти доцільно в полі без експліцитного знання його правил.

Концепція доха як сукупності фундаментальних вірувань, які навіть не потребують інкульткації, оскільки вони є умовою усього процесу інкульткації,

розкриває механізм, через який об'єктивні структури стають суб'єктивними схемами сприйняття. Доксичне сприйняття перетворює соціально довільне на природно необхідне: доксичні відносини до світу є відносинами онтологічної співпричетності, вірою, конституюваною практикою, яка не знає себе як віру.

Бурдьє розробляє детальну типологію капіталів як акумульованої праці, яка дозволяє агентам та групам агентів привласнювати соціальну енергію у формі овеществленої або живої праці. Економічний, культурний, соціальний та символічний капітали можуть конвертуватися один в один через складні стратегії відтворення. Символічний капітал особливо важливий як будь-яка власність, коли вона сприймається соціальними агентами, категорії сприйняття яких такі, що вони здатні знати її та визнавати, надавати їй цінність.

У «Розрізненні» Бурдьє демонструє, як смак функціонує як інструмент класової дистинкції: «Смак класифікує, і він класифікує класифікатора. Соціальні суб'єкти класифікуються своїми класифікаціями». Культурні практики є не просто вираженням особистих переваг, а стратегіями відмінності, що відтворюють соціальні ієрархії через символічне насильство.

Концепція символічного насильства як насильства, яке здійснюється за участю та з прихованою згодою тих, хто зазнає його, розкриває механізм м'якого панування через нав'язування категорій сприйняття. На відміну від фізичного примусу, символічне насильство є ефективним саме через свою нерозпізнаваність як насильство.

Однак епістемологічні особливості бурдьєвського підходу створюють специфічні можливості для кооптації його критики. Ключова проблема полягає в тому, що концепція «стратегічної гри» в полі передбачає прийняття базових правил цієї гри. Стратегії агентів залежать від їхньої позиції у структурі поля та від сприйняття поля, яке залежить від точки зору, прийнятої з позиції у цьому полі. Ця епістемологічна установка обмежує аналіз діями в межах існуючих правил поля, ускладнюючи розуміння дій, спрямованих на зміну самих правил.

Концепція *illusio* — фундаментальної віри у цінність ставок і саму гру — виявляє цю епістемологічну межу. Агенти, що беруть участь у полі, неминуче розділяють його базові припущення, навіть коли критикують конкретні аспекти його функціонування. Це створює можливість для системи інкорпорувати критику через створення нових форм капіталу чи нових стратегій, що не порушують фундаментальної логіки поля.

Показовим прикладом є процес кооптації бурдзьєвської критики через розвиток концепцій «соціального капіталу» та «культурного капіталу» в управлінських дискурсах. Бурдзьє чітко формулював критичну мету свого аналізу капіталу, показуючи, як різні форми капіталу служать відтворенню класових позицій.

Особливо важливим був його аналіз культурного капіталу в освітній системі. Студенти з найбільш сприятливого соціального середовища не лише мають навички та установки, які безпосередньо служать освітнім завданням, але й успадковують знання та ноу-хау, смаки та хороший смак. Освітня система легітимізує ці привілеї як «заслуги», передаючи культурний спадок, яким не однаковою мірою володіють усі сім'ї, і сприяючи відтворенню структури розподілу культурного капіталу між класами.

Те, що Бурдзьє аналізував як механізм «м'якого відтворення» класових нерівностей через культуру та освіту, було переосмислене в управлінських дискурсах як ресурс для «людського розвитку». Корпорації почали інвестувати у «наращування культурного капіталу» співробітників, не ставлячи під сумнів те, що сам Бурдзьє описував як систему символічної боротьби за накладання дефініції соціального світу, найбільш відповідної інтересам домінуючих класів.

Бурдзьєвська концепція габітусу була інкорпорована через розвиток практик «організаційної культури» та «зміни менталітету». Бурдзьє детально описував габітус як механізм класового відтворення — структуруючу структуру, що організує практики та сприйняття практик, але й структуровану структуру як

продукт втілення поділу на соціальні класи. Він показував, як тілесні диспозиції відтворюють соціальну ієрархію, як клас втілюється у формі габітусу.

Розуміння того, як диспозиції формуються через структуровану практику для відтворення домінування, стало основою для корпоративних технологій формування «організаційної культури». Замість аналізу того, як габітус служить класовому пануванню, менеджмент почав використовувати ці знання для формування диспозицій співробітників, що сприяють організаційним цілям.

Критика символічного насильства була кооптована через розвиток дискурсів «емпауерменту» та «інклюзивності». Бурдьє аналізував символічне насильство як фундаментальний механізм відтворення домінування — форму насильства, яка здійснюється над соціальним агентом за його власною співучастю через акти пізнання та визнання, що лежать по той бік свідомості та волі. Він показував, як символічне насильство полягає у нав'язуванні систем символів і значень, що легітимують установлений порядок.

Однак практики «емпауерменту» та «інклюзивності» часто функціонують як нові форми того ж символічного насильства, що його критикував Бурдьє. Вони нав'язують домінуючі категорії «успіху», «ефективності», «професіоналізму» через дискурс «рівності можливостей», не ставлячи під сумнів структурні умови, що роблять таку «рівність» ілюзорною.

Епістемологічна вразливість бурдьєвського підходу полягає в його фокусі на накопиченні та конверсії капіталів як основних формах соціальної дії. Це дозволило системі інкорпорувати критику через створення нових ринків капіталу — «репутаційного», «брендового», «етичного» — що функціонують за тими ж принципами накопичення та обміну. «Соціальна відповідальність», «екологічність», «різноманітність» стали новими формами капіталу, що дозволяють корпораціям накопичувати символічну владу без зміни базових відносин експлуатації.

Концепція поля також виявилася вразливою до кооптації через її релятивістські імплікації. Якщо кожне поле має свою автономну логіку, то критика одного поля може бути нейтралізована через створення «альтернативних» полів із власними правилами. Так, критика комерціалізації освіти або мистецтва може бути «врахована» через створення «некомерційних» секторів, що функціонують за альтернативною логікою, але залишаються підпорядкованими загальній економічній структурі.

Бурдьєвський аналіз дистинкції був кооптований через розвиток «нішевого маркетингу» та «персоналізації споживання». Бурдьє детально демонстрував, як культурні практики служать класовому розмежуванню, як боротьба класифікацій є фундаментальним виміром класової боротьби, а влада конституювати дані групи через номінацію є справжньою політичною владою створювати групи. Він показував, як смак функціонує як соціальна орієнтація, практичне відношення до товарів культури.

Особливо важливим був його аналіз «законного смаку» домінуючих класів, що функціонує як практичне відношення до культурних об'єктів та розпізнавання легітимних способів їх присвоєння. Цей «законний смак» нав'язується як універсальний еталон естетичного судження через освітні та культурні інституції.

Розуміння того, як смак функціонує як засіб класової дистинкції та відтворення символічної влади, стало основою для створення більш витончених форм товарної диференціації. Замість масової стандартизації ринок почав пропонувати «індивідуальні» товари, що експлуатують саме той механізм дистинкції, який Бурдьє критикував як інструмент класового панування.

Особливо проблематичною виявилася бурдьєвська концепція «практичного відчуття» як форми дії, що не потребує експліцитної рефлексії. Це знання було використане для розвитку «поведінкової економіки» та нейромаркетингу, що експлуатують несвідомі диспозиції споживачів для більш ефективного

управління їхньою поведінкою. Габітус став об'єктом технологічного маніпулювання, а не предметом критичного аналізу.

Епістемологічне обмеження полягає в тому, що бурдєвський підхід часто залишається в межах «іграшкової моделі» соціальних відносин, де агенти борються за позиції в полі, але рідко ставлять під сумнів саме існування цього поля як такого. Концепція «розриву» між габітусом і полем як джерела змін залишається недостатньо розробленою, що ускладнює аналіз радикальних трансформацій.

2.4 Ентоні Гіденс: Структурація, Рутини та Питання Трансформації

Ентоні Гіденс у теорії структурації запропонував радикальне переосмислення фундаментальних категорій соціологічної теорії через концепцію двоїстості структури. У програмній праці «Будова суспільства» він формулює центральний епістемологічний принцип: конституція агентів та структур не є два незалежно даних множини феноменів, дуалізм, а представляє двоїстість, згідно з якою структурні властивості соціальних систем є одночасно медіумом та результатом практик, які рекурсивно організують.

Епістемологічна новизна Гіденса полягає у відмові від субстанціоналістського розуміння структури на користь процесуального. Структура не існує в часі-просторі, окрім моментів її інстанціації в таких практиках, а те, що називається структурними властивостями соціальних систем, є правилами та ресурсами, рекурсивно імпліційованими у відтворенні соціальних систем. Структура не є зовнішньою силою, що діє на агентів, а конститується через їхні дії і водночас їх структурує.

Ключовою для гіденсівської епістемології є концепція рутинізації як основи соціального відтворення. Більшість щоденної соціальної діяльності є рутинною за характером не тому, що людські істоти схильні до звички як такої, а тому що рутинізація життєво важлива для психологічних механізмів, за допомогою яких почуття довіри та онтологічної безпеки підтримується у повсякденній діяльності.

Епістемологічно важливим є гіденсівське розрізнення трьох рівнів свідомості. Дискурсивна свідомість — те, що актори здатні сказати або надати словесні формулювання про соціальні умови, включно з умовами їхньої власної дії. Практична свідомість — те, що актори знають про соціальні умови, але не можуть виразити дискурсивно, без бар'єрів репресії між практичною та дискурсивною свідомістю. Несвідомі мотиви впливають на дію, але рідко безпосередньо входять у її мотивацію.

Концепція «діалектики контролю» розкриває гіденсівське розуміння влади як здатності «змінювати ситуацію». Усі форми залежності пропонують деякі ресурси, за допомогою яких ті, хто є підлеглими, можуть впливати на діяльність їхніх начальників. Навіть у найбільш асиметричних владних відносинах підлеглі зберігають певну здатність до впливу.

У «Сучасності та самоідентичності» Гіденс розвиває концепцію рефлексивної модернізації: рефлексивність сучасного соціального життя полягає в тому, що соціальні практики постійно перевіряються та реформуються у світлі нової інформації про ці самі практики, що таким чином змінює їхній характер конститутивно. Це створює динамічну взаємодію між знанням про суспільство та його трансформацією.

Гіденс аналізує, як у «пізній сучасності» традиційні авторитети втрачають силу: у контексті постмодерного порядку самість стає рефлексивним проектом, що підтримується рефлексивними аранжуваннями та постійно переглядається у світлі нової інформації або досвіду. Індивіди змушені постійно конструювати та реконструювати свою ідентичність в умовах множинних можливостей вибору.

Однак епістемологічні особливості теорії структурації створюють специфічні можливості для кооптації. Ключова проблема полягає в тому, що гіденсівський акцент на рутинізації та практичній свідомості як основі соціального відтворення може затьмарювати механізми цілеспрямованого структурування цих рутин домінуючими акторами.

Епістемологічний фокус на функції рутини для онтологічної безпеки може недооцінювати те, як рутини можуть бути стратегічно конструйованими для служіння специфічним інтересам. Корпорації систематично використовують знання про потребу в рутинізації для створення звичок споживання, що служать накопиченню капіталу.

Концепція практичної свідомості як «мовчазного знання того, як продовжувати» була кооптована через розвиток управлінських практик «неявного знання» та «організаційного навчання». Те, що Гіденс аналізував як основу соціальної компетентності, стало об'єктом корпоративного управління. Організації почали систематично «видобувати» практичну свідомість працівників через техніки «управління знаннями», перетворюючи її на корпоративний актив.

Особливо проблематичною виявилася гіденсівська концепція рефлексивної модернізації. Рефлексивність сучасних інституцій полягає в регулярному використанні знання про обставини соціального життя як конститутивного елементу його організації та трансформації. Однак ця епістемологічна установка на рефлексивність як емансипаторну силу недооцінює можливості її стратегічного спрямування.

Корпоративні практики «управління ризиками», «стратегічного планування», «організаційного розвитку» систематично використовують рефлексивність для зміцнення існуючих структур влади. Знання про соціальні процеси стає інструментом їх більш ефективного контролю, а не трансформації. «Рефлексивна модернізація» перетворюється на «рефлексивний капіталізм», що здатен адаптуватися до критики через її інкорпорацію.

Концепція «діалектики контролю» також виявилася вразливою до кооптації. Навіть найбільш покірливий індивід або члени найбільш покірливих груп можуть мобілізувати ресурси, щоб чинити деякий вплив на тих, хто їх контролює. Ця епістемологічна установка на універсальність агентності була

використана для легітимації існуючих владних відносин через дискурси «партисипативного управління» та «емпауерменту».

Управлінські практики почали систематично інкорпорувати «голос працівників» та «участь у прийнятті рішень», використовуючи гіденсівське розуміння діалектики контролю для створення ілюзії агентності при збереженні фундаментальних асиметрій влади. «Участь» стала технологією контролю, а не механізмом емансипації.

Гіденсівська концепція самоідентичності як «рефлексивного проекту» була кооптована індустрією «особистісного розвитку» та «лайф-коучингу». Самість стає рефлексивним проектом, за який індивід відповідає, де люди є не те, що вони є, а те, що вони роблять із себе. Ця епістемологічна установка на самоконструювання була трансформована в ідеологію індивідуальної відповідальності за успіх чи невдачу.

«Гнучкість», «адаптивність», «навчання протягом життя» стали імперативами, що вимагають від індивідів постійної самотрансформації відповідно до ринкових вимог. Те, що Гіденс описував як можливість емансипації через рефлексивне конструювання ідентичності, стало формою самодисципліни в неоліберальному капіталізмі.

Епістемологічна вразливість теорії структурації полягає в її тенденції до «методологічного оптимізму» щодо рефлексивності та агентності. Людські істоти завжди знають багато про умови та наслідки того, що вони роблять у своєму повсякденному житті. Ця установка може недооцінювати системні механізми обмеження та спрямування рефлексивності.

Концепція «експертних систем» у пізній сучасності також виявилася проблематичною. Експертні системи є системами технічних досягнень або професійної експертизи, що організують великі області матеріального та соціального середовища, в якому ми живемо сьогодні. Але епістемологічний

фокус на довірі до експертних систем недооцінює те, як ці системи можуть служити специфічним інтересам.

«Управління знаннями», «доказова політика», «експертна аналітика» стали інструментами легітимації управлінських рішень через апел до «наукової об'єктивності». Експертиза перетворилася на форму символічної влади, що дозволяє представляти часткові інтереси як універсальні істини.

Епістемологічне обмеження теорії структурації полягає в її фокусі на загальних механізмах відтворення та трансформації без достатньої уваги до асиметрій влади у здатності структурувати ці механізми. Хоча Гіденс визнає, що деякі агенти мають більше можливостей, ніж інші, впливати на ці обставини дії, його аналітичний апарат недостатньо чутливий до того, як ці асиметрії можуть якісно змінювати характер структурації.

2.5 Маргарет Арчер: Морфогенез, Рефлексивність та Аналітичне Розмежування

Маргарет Арчер розробляє морфогенетичний підхід як епістемологічну альтернативу «злиттю» структури та агентності у попередніх теоріях. У фундаментальній праці «Реалістська соціальна теорія» вона формулює центральний принцип: структура необхідно передуює дії, що трансформуює її, і структурна розробка необхідно постує такі дії, що робить можливим вивчення взаємодії між ними протягом часу як характерну рису морфогенетичного підходу.

Епістемологічна новизна Арчер полягає у наполяганні на аналітичному дуалізмі замість онтологічного дуалізму чи гіденсівської двоїстості. Центральний аргумент полягає в тому, що 'структура' та 'агентність' є різними стратами реальності, які аналітично можуть та повинні розглядатися окремо, хоча конкретно вони діють лише у взаємодії одна з одною. Це дозволяє досліджувати каузальні сили кожного рівня та їхню взаємодію в часі.

Ключовою для арчерівської епістемології є концепція морфогенетичного циклу: морфогенез відноситься до тих процесів, які схильні розробляти або змінювати форму, структуру або стан даної системи, тоді як морфостаз відноситься до тих процесів у складних системо-середовищних обмінах, які схильні зберігати або підтримувати дану форму, організацію або стан. Цикл включає структурне/культурне середовище (Т1) → соціальна/соціо-культурна взаємодія (Т2-Т3) → структурна/культурна розробка (Т4).

Арчер розрізняє Культурну Систему (КС) як «світ ідей, вірувань, теорій та аргументів» та Соціо-Культурну взаємодію (СК) як «світ агентів, їхніх диспозицій та дій». Культурна Система та рівень соціо-культурної взаємодії аналітично відмінні та відносно автономні, без прямого або автоматичного впливу від першого до другого.

Особливо важливою є арчерівська теорія рефлексивності як «ментальної діяльності агентів... їхньої здатності розглядати себе у відношенні до своїх соціальних контекстів та навпаки». Вона розрізняє три режими рефлексивності: комунікативну (залежну від інших), автономну (незалежну) та метарефлексивну (що ставить під сумнів саму рефлексивність). Це через їхню власну рефлексивність агенти здатні розглядати свої обставини, визначити свої справжні інтереси в них і розробити проекти для реалізації цих інтересів.

Арчер розвиває концепцію «внутрішньої розмови» як основи агентності: внутрішня розмова є прерогативою кожної нормальної людини як форма ментальної діяльності, яка є особисто формативною та соціально ефективною. Через внутрішню розмову агенти здатні дистанціюватися від соціальних ролей та розробляти автономні проекти.

Вона також розрізняє первинних агентів (індивідів та групи з обмеженими ресурсами) та корпоративних агентів (організації зі значними ресурсами для структурування контексту). Корпоративні агенти мають як організаційні ресурси

для артикуляції своїх спільних інтересів, так і можливості для колективної дії, спрямованої на реалізацію цих інтересів.

Однак епістемологічні особливості морфогенетичного підходу створюють специфічні можливості для кооптації. Ключова проблема полягає в тому, що арчерівський фокус на рефлексивності як основі агентності може недооцінювати структурні механізми формування самої рефлексивності.

Арчер стверджує, що рефлексивність є медіатором між структурою та агентністю. Але цей епістемологічний акцент на автономії рефлексивності не враховує достатньо того, як корпоративні агенти можуть стратегічно структурувати умови, в яких відбувається «внутрішня розмова». Сучасні технології «нудж», нейромаркетингу та поведінкової економіки систематично впливають на рефлексивні процеси, не усуваючи їх, а спрямовуючи у бажаному напрямку.

Концепція «внутрішньої розмови» була кооптована через розвиток індустрії коучингу та особистісного розвитку. Те, що Арчер аналізувала як основу автономної агентності, стало об'єктом технологічного втручання. «Коучинг», «ментторинг», «майндфулнес» систематично структурують внутрішню розмову індивідів, спрямовуючи її на прийняття ринкових цінностей та адаптацію до корпоративних вимог.

Особливо проблематичною виявилася арчерівська концепція морфогенезу як результату агентності. Морфогенез залежить від інноваційності агентів, їхньої здатності використовувати свої каузальні сили творчо. Ця епістемологічна установка на інноваційність як джерело змін була кооптована неоліберальним дискурсом «підприємництва» та «креативності».

Корпоративні практики «управління інноваціями», «інтрапренерства», «дизайн-мислення» використовують арчерівське розуміння креативної агентності для каналізації інноваційного потенціалу працівників у русло накопичення капіталу.

«Інновації» стають не засобом соціальної трансформації, а інструментом конкурентних переваг корпорацій.

Розрізнення між первинними та корпоративними агентами також виявилось вразливим до кооптації. Первинні агенти позбавлені організаційних ресурсів, необхідних для артикуляції спільних інтересів на національному рівні. Ця епістемологічна рамка була використана для легітимації існуючих асиметрій через дискурси «спроможності» (capacity building) та «емпауерменту».

Міжнародні організації та НУО систематично використовують арчерівську логіку для виправдання програм «розвитку спроможності», що мають на меті перетворити первинних агентів на більш ефективних учасників ринкової економіки, а не ставлять під сумнів структурні причини їхнього підлеглого становища.

Концепція Культурної Системи (КС) та Соціо-Культурної взаємодії (СК) була кооптована через розвиток практик «управління культурою» та «зміни менталітету». Логічні відносини між ідеями в КС мають каузальні наслідки на рівні СК через те, що агенти роблять з цими ідеями. Це розуміння стало основою для корпоративних стратегій впливу на організаційну культуру через маніпуляцію ідейними системами.

«Управління змінами», «трансформація корпоративної культури», «імплементация цінностей» систематично використовують арчерівське розуміння взаємодії між КС та СК для перепрограмування організаційної поведінки. Замість аналізу того, як домінуючі ідеї служать владним інтересам, ці практики використовують знання про культурну каузальність для зміцнення корпоративного контролю.

Арчерівська теорія рефлексивних режимів також була кооптована через типологізацію працівників за їхніми «стилями мислення». «Комунікативні рефлексори» стають об'єктом командної роботи, «автономні» — індивідуальних завдань, «метарефлексивні» — лідерських позицій. Те, що Арчер розробляла як

інструмент емансипаторного аналізу, перетворилося на технологію управління людськими ресурсами.

Епістемологічна вразливість морфогенетичного підходу полягає в його тенденції до «методологічного індивідуалізму рефлексивності». Саме особиста ідентичність є тією стороною самості, що здійснює вибір серед ролей та позицій. Ця установка може недооцінювати колективні та структурні аспекти формування самої особистої ідентичності.

Концепція «проекту» як результату рефлексивного планування була кооптована неоліберальною ідеологією «проектного мислення» та «особистого брендингу». Індивідів заохочують мислити про себе як про «проекти», що потребують постійного вдосконалення відповідно до ринкових вимог. «Життєвий план», «кар'єрна траєкторія», «особистісний розвиток» стають формами самодисципліни в умовах нестабільного ринку праці.

Арчерівський аналіз морфогенезу також виявляє епістемологічне обмеження у недостатній увазі до того, як системи можуть зміцнюватися через інкорпорацію потенційно дестабілізуючих елементів. Її фокус на морфогенезі як зміні форми системи може пропускати процеси, коли зміна форми слугує збереженню фундаментальної логіки системи.

Сучасний капіталізм демонструє здатність до «морфогенезу через кооптацію» — він постійно змінює свої форми (від індустріального до фінансового, від фордистського до постфордистського, від неоліберального до «зеленого»), інкорпорує критику як джерело інновацій. Арчерівський епістемологічний апарат недостатньо чутливий до таких процесів, оскільки зосереджується на морфогенезі як результаті агентності, а не як стратегії системного самозбереження.

2.6 Порівняльні висновки: Динаміка взаємодії та аналітичні виклики

Порівняльний аналіз структуралістських, пост-структуралістських та сучасних соціологічних підходів виявляє фундаментальні епістемологічні закономірності

у способах їх системної кооптації. Кожен із розглянутих підходів — від сосюрівської лінгвістики до арчерівського морфогенезу — демонструє специфічну вразливість до інкорпорації, що безпосередньо пов'язана з їхніми епістемологічними особливостями.

Структуралістський поворот, радикалізуючи анатомічний метод через абсолютизацію синхронії, створив епістемологічну рамку, що виключає можливість аналізу внутрішніх протиріч як джерела змін. Сосюрівський принцип «у мові немає позитивних термінів, є лише відмінності» денатуралізує існуючий порядок, але водночас унеможлиблює його критику, оскільки будь-яка альтернатива також є довільною конфігурацією відносин. Ця епістемологічна апорія — одночасна денатуралізація та релятивізація — стала структурним принципом кооптації структуралістських ідей.

Фукольдівський пост-структуралізм, намагаючись повернути історичність через концепцію дискурсивних формацій, зберігає базову структуралістську проблему. Концепція влади/знання, хоч і виявляє механізми дисциплінарного контролю, епістемологічно обмежує можливості мислити позицію поза владними відносинами. Фукольдівська «мікроагентність» опору залишається структурно підпорядкованою тим самим механізмам, що вона начебто критикує.

Франкфуртська школа розробляє потужну критику інструментальної раціональності, але їхній епістемологічний фокус на формах мислення та культурних механізмах створює можливості для кооптації через трансформацію цих форм при збереженні базових структурних відносин. Адорнівська критика культурної індустрії була інкорпорована через розвиток «креативних індустрій», маркузевська «репресивна толерантність» — через практики «керування різноманітністю». Епістемологічна межа полягає у культуралізації політичної критики, що дозволяє системі відповідати на неї культурними інноваціями.

Бурдьєвський «структуралістський конструктивізм» намагається подолати традиційні дуалізми через концепцію стратегічної гри в полі, але його

епістемологічний фокус на накопиченні капіталів та *illusio* (віра у гру) структурно обмежує аналіз діями в межах існуючих правил поля. Це дозволило системі кооптувати бурдєвську критику через створення нових форм капіталу («соціального», «репутаційного», «етичного»), що функціонують за тими ж принципами накопичення та обміну.

Гіденсівська теорія структурації пропонує динамічну модель взаємодії через концепцію двоїстості структури, але її епістемологічний оптимізм щодо рефлексивності та універсальної агентності створює сліпі зони для аналізу стратегічного спрямування цих механізмів. Рефлексивна модернізація перетворилася на «рефлексивний капіталізм», діалектика контролю — на технології «партисипативного управління», самоідентичність як рефлексивний проект — на неоліберальну ідеологію індивідуальної відповідальності.

Арчерівський морфогенетичний підхід, наполягаючи на аналітичному дуалізмі та рефлексивності як основі агентності, зберігає епістемологічний індивідуалізм, що недооцінює колективні механізми формування самої рефлексивності.

Концепція морфогенезу як результату інноваційної агентності була кооптована дискурсами підприємництва та креативності, внутрішня розмова — індустрією коучингу та особистісного розвитку.

Спільною епістемологічною проблемою всіх розглянутих підходів є їхня нездатність адекватно концептуалізувати тип системних змін, який можна назвати «морфогенезом через кооптацію». Це процеси, коли система зміцнюється не через опір критиці чи її придушення, а через продуктивну інкорпорацію критичних елементів у новій формі, що слугує відтворенню базової логіки системи.

Структуралістські підходи не можуть аналізувати такі процеси через свій синхронічний характер та відсутність концепції внутрішніх протиріч. Постструктуралістські підходи зосереджуються на локальному опорі, але не мають інструментів для аналізу того, як цей опір може бути системно інкорпорований.

Сучасні соціологічні теорії, попри свою витонченість у аналізі структури та агентності, зберігають епістемологічні сліпі зони щодо стратегічної маніпуляції самими механізмами, які вони описують.

Ключовою епістемологічною межею є відсутність аналітичних інструментів для розрізнення між змінами на рівні спостережуваних форм та функцій і трансформаціями фундаментальної логіки або глибинних генеративних механізмів системи. Це розрізнення є критично важливим для розуміння сучасних механізмів кооптації, коли критика не придушується, а інтегрується у спосіб, що зміцнює систему через адаптацію зовнішніх форм.

Епістемологічна проблема ускладнюється тим, що самі теоретичні інструменти, розроблені для критичного аналізу, стають об'єктами кооптації. «Дискурсивний аналіз» перетворюється на технології маркетингової комунікації, «аналіз полів» — на стратегії конкурентного позиціонування, «управління габітусом» — на корпоративні практики формування організаційної культури. Це створює ситуацію, коли критична теорія сама стає ресурсом для зміцнення тих систем, які вона намагається критикувати.

Розуміння цих епістемологічних обмежень не означає відмову від досягнень сучасної соціальної теорії. Навпаки, це дозволяє більш точно оцінити як їхні аналітичні можливості, так і межі застосування. Структуралістські інсайти щодо систематичного характеру соціальних відносин, пост-структуралістське розуміння нестабільності та владних ефектів дискурсу, франкфуртський аналіз культурних механізмів панування, бурдєвське виявлення символічного насильства, гіденсівська концептуалізація рефлексивності та арчерівський аналіз морфогенезу — всі ці досягнення залишаються цінними для критичного аналізу.

Проблема полягає не в самих цих теоретичних інструментах, а в їхньому використанні без урахування можливостей системної кооптації. Розуміння механізмів кооптації вимагає доповнення існуючих підходів аналітичними інструментами, чутливими до розрізнення рівнів змін та типів агентності — тих,

що діють за правилами системи (навіть критикуючи її наслідки), та тих, що спрямовані на зміну самої логіки системи.

Сучасні кризи та конфлікти демонструють обмеженість теоретичних рамок, що зосереджуються переважно на аналізі того, як структури відтворюються чи змінюються під тиском агентності, не враховуючи достатньо того, як вони можуть активно зміцнювати себе через продуктивну інкорпорацію критики. Наступний емпіричний аналіз покаже, як це розрізнення дозволяє критично оцінити конкретні соціальні процеси та адекватність теоретичних підходів до їх аналізу.

Розділ 3. Емпіричний аналіз: Глибинна логіка, поверхневі зміни та межі теоретизації

3.1 Методологія критичного аналізу: Розрізнення рівнів змін та типів агентності

Емпіричний аналіз виходить із необхідності операціоналізації теоретичних висновків попередніх розділів через розробку аналітичних критеріїв, що дозволяють розрізняти різні типи соціальних процесів та форм агентності. Ключовою методологічною проблемою є подолання епістемологічних обмежень сучасних теорій, виявлених у розділі 2, через створення аналітичного інструментарію, чутливого до механізмів системної кооптації.

Центральним для цього аналізу є розрізнення між фундаментальною логікою або основоположними принципами, які керують функціонуванням та розвитком соціальної структури, та поверхневими проявами — спостережуваними практиками, інститутами, формальними правилами або функціональними адаптаціями, через які ця глибинна логіка реалізується. Це розрізнення не є онтологічним твердженням про «сутність» соціальних систем, а епістемологічним інструментом для аналізу того, як зміни на різних рівнях

можуть мати якісно різні наслідки для відтворення чи трансформації соціального порядку.

Під фундаментальною логікою розуміються ті принципи організації соціальних відносин, що визначають основні правила функціонування системи, критерії успіху та невдачі, механізми розподілу ресурсів та влади, способи легітимації порядку. Ці принципи не обов'язково є експліцитно артикульованими ідеологіями — вони можуть діяти як імпліцитні «правила гри», що структурують можливості дії та мислення. Наприклад, для капіталістичної системи фундаментальною логікою є принцип максимізації прибутку через накопичення капіталу, конкуренція за ринкові позиції, товаризація соціальних відносин.

Поверхневі прояви включають конкретні інституційні форми, практики, дискурси, політики, технології, через які реалізується фундаментальна логіка. Ці прояви можуть значно варіюватися в часі та просторі, адаптуючись до змінних умов, не порушуючи при цьому базових принципів системи. Зміни на цьому рівні можуть бути дуже значними — від технологічних інновацій до політичних реформ — але якщо вони не торкаються фундаментальної логіки, то служать радше її зміцненню через адаптацію.

Методологічно важливим є те, що зв'язок між цими рівнями не є механічним або однозначним. Фундаментальна логіка може реалізуватися через різноманітні та навіть суперечливі поверхневі форми. Більше того, система може зміцнюватися саме через інкорпорацію елементів, що на поверхневому рівні видаються їй альтернативними або критичними. Це робить необхідним аналіз не лише змісту конкретних практик, а й способу їх інтеграції у загальну логіку системи.

Друге ключове розрізнення стосується типів агентності. Методологічно важливо розмежовувати агентність, що діє за правилами структури, та агентність, що спрямована на зміну самої логіки структури. Ця дистинкція не є моральним судженням про «правильність» тих чи інших дій, а аналітичним інструментом для розуміння їхніх структурних наслідків.

Агентність, що діє за правилами структури, включає дії, які навіть виступаючи проти певних негативних наслідків або проявів функціонування системи, не ставлять під сумнів її основоположні принципи. Така агентність може бути критичною щодо конкретних аспектів системи, пропонувати реформи, альтернативні практики, навіть радикальні зміни в окремих сферах, але вона залишається в межах базової логіки системи. Характерними ознаками такої агентності є прийняття основних критеріїв ефективності та успіху, визнаних системою, використання легітимних каналів впливу та форм мобілізації, орієнтація на покращення функціонування системи, а не на її заміну, готовність до компромісів у межах існуючих правил гри.

Агентність, спрямована на зміну логіки структури, включає дії, що кидають виклик фундаментальним принципам та базовим правилам існуючого порядку, прагнучи замінити їх іншими. Така агентність характеризується відмовою від основних критеріїв легітимності системи, розробкою альтернативних принципів організації соціальних відносин, використанням форм дії, що виходять за межі легітимних каналів, орієнтацією на системну трансформацію, а не на реформування.

Важливо підкреслити, що ці типи агентності не є статичними категоріями. Одні й ті ж актори можуть в різний час або в різних контекстах демонструвати різні типи агентності. Більше того, система може активно працювати над трансформацією другого типу агентності в перший через механізми кооптації — пропонуючи легітимні канали участі, інкорпорує частину вимог, переформатовуючи критику в прийнятних термінах.

Методологічно критичним є аналіз процесів кооптації як специфічного типу системної адаптації. Кооптація розуміється не як проста інкорпорація зовнішніх елементів, а як трансформація потенційно дестабілізуючих сил у фактори системного зміцнення. Це відбувається через кілька механізмів: селективне засвоєння, коли система приймає ті аспекти критики або альтернативних практик, які можуть бути інтегровані без порушення базової логіки;

перереформування, коли критичні ідеї або практики переосмислюються в термінах, сумісних із системною логікою; інституціоналізацію, коли альтернативні практики формалізуються в межах існуючих інституційних рамок; комерціалізацію, коли критичні імпульси перетворюються на товари або послуги; нейтралізацію, коли радикальний потенціал альтернатив знижується через їх рутинізацію.

Методологічно критичним є повернення до фундаментального розрізнення між анатомічним та діалектичним типами аналізу, розробленого в розділі 1.

Анатомічний підхід до аналізу змін характеризується фокусом на спостережуваних функціях, інституційних формах та поверхневих адаптаціях. З цієї перспективи зміни розглядаються як функціональні реакції системи на зовнішні виклики або як результат раціональних стратегій акторів у межах існуючих структурних можливостей. Агентність тут трактується як здатність до інновацій, адаптації, стратегічної дії в рамках наявних правил гри. Структурні протиріччя або ігноруються, або розглядаються як тимчасові дисфункції, що мають бути усунені через реформи.

Діалектичний підхід до аналізу змін виходить із принципу внутрішніх протиріч як рушійної сили розвитку. З цієї перспективи структури не є статичними конфігураціями, а динамічними процесами, що містять внутрішні напруження між суперечливими тенденціями. Зміни розглядаються не як зовнішні адаптації, а як результат розгортання цих внутрішніх протиріч. Агентність виникає не в окремі моменти часу, а в тих імманентних системі протиріччях, де суперечливі логіки створюють простори можливої дії. Така агентність може бути спрямована як на поглиблення протиріч, ведучи до трансформації, так і на їх стабілізацію, ведучи до відтворення через нові форми.

3.2 Перший кейс: Комерціалізація мікрофінансування — Інкорпорація альтернативи для зміцнення фінансової системи

Мікрофінансування як соціальний феномен представляє особливо показовий випадок для аналізу механізмів системної кооптації. Початково виникнувши як альтернативний відгук на внутрішні протиріччя глобальної фінансової системи, воно пройшло складну траєкторію трансформації, що дозволяє дослідити різні типи агентності та їхні структурні наслідки.

Фундаментальною логікою глобальної фінансової системи є принцип максимізації прибутку через накопичення капіталу, управління ризиками та розширення ринків. Ця логіка породжує внутрішнє протиріччя: з одного боку, система прагне до постійного розширення клієнтської бази та нових ринків для накопичення капіталу; з іншого боку, її критерії кредитоспроможності, орієнтовані на мінімізацію ризиків, систематично виключають значну частину населення з доступу до фінансових послуг.

За оцінками Світового банку, у 1990 році близько 1,9 мільярда людей (40% населення планети) жили менш ніж на 1,90 долара на день і були фактично виключені з формальної фінансової системи (World Bank, 2016). Домінуючі фінансові інституції не могли обслуговувати бідних через високі трансакційні витрати та невеликі розміри потенційних кредитів.

У цьому контексті виникає альтернативний імпульс, який можна охарактеризувати як системно-трансформуючу агентність. Піонери мікрофінансування, зокрема Мухаммад Юнус із Grameen Bank у Бангладеш, розробляють практики, що кидають виклик базовим принципам традиційної банківської справи. До 1983 року Grameen Bank обслуговував 58,320 позичальників з рівнем повернення кредитів 98% (Yunus, 2003). Середній розмір кредиту становив 67 доларів, а 94% позичальників були жінками — демографічна група, практично повністю виключена з традиційної банківської системи.

Альтернативність раннього мікрофінансування проявлялася в кількох ключових аспектах. Замість традиційних застав використовувався соціальний капітал та

групова відповідальність. Метою проголошувалося подолання бідності через надання доступу до капіталу, а не максимізація прибутку. Використовувалися альтернативні організаційні форми — некомерційні організації та кооперативи. Ефективність вимірювалася соціальним впливом — зниженням бідності, емпауерментом жінок.

Ця альтернативна практика демонструвала значну ефективність у досягненні соціальних цілей. Дослідження Pitt та Khandker (1998) показало, що участь у програмах мікрокредитування збільшувала споживання домогосподарств на 11-18% та знижувала рівень бідності. До 1997 року у світі функціонувало понад 925 МФІ у 101 країні, що обслуговували близько 13,5 мільйона клієнтів (Microcredit Summit Campaign, 1997).

Однак з кінця 1990-х років розпочинається процес радикальної трансформації мікрофінансування, який можна проаналізувати як класичний приклад системної кооптації. Ключовими агентами цієї трансформації стають комерційні фінансові інституції, інвестиційні фонди та міжнародні фінансові організації.

Динаміка комерціалізації відображається у драматичних статистичних змінах сектору. За даними MIX Market, з 1999 по 2012 рік загальна кількість МФІ зросла з 618 до 1,287 (+108%), але частка комерційних МФІ збільшилася з 21% до 59% (+181%). Середня відсоткова ставка зросла з 28% до 37% (+32%), прибутковість активів (ROA) — з 1,1% до 2,8% (+155%) (Cull et al., 2014).

Відбувається селективне засвоєння технологічних інновацій мікрофінансування — методів оцінки кредитоспроможності бідних, групового кредитування, але адаптованих до логіки максимізації прибутку. Соціальна місія переосмислюється в термінах "фінансової інклюзії" — Світовий банк у 2013 році запустив ініціативу Universal Financial Access 2020, переформулювавши мету як створення "універсального доступу до фінансових послуг" (World Bank, 2013).

Результатом цих процесів стає парадоксальна ситуація: мікрофінансування, що виникло як альтернатива традиційній фінансовій системі, перетворюється на

інструмент її розширення та зміцнення. За даними Microfinance Barometer 2019, глобальний ринок мікрофінансування охоплював 140 мільйонів позичальників з обсягом кредитів 114 мільярдів доларів при середній ставці 27% (Convergences, 2019).

Систематичні емпіричні дослідження впливу мікрофінансування демонструють обмежену ефективність комерціалізованих форм у досягненні первинних соціальних цілей. Серія рандомізованих контрольованих досліджень Banerjee et al. (2015) у шести країнах показала, що середній вплив мікрофінансування на добробут домогосподарств є "скромним" і "неоднозначним".

Критично важливим є те, що попри масштабне розширення мікрофінансування та мільярдні інвестиції в сектор, базова структура глобальної нерівності залишилася незмінною. За даними Credit Suisse Global Wealth Report (2020), 1% найбагатших людей планети контролює 43,4% світового багатства, що навіть перевищує показники 1990-х років. Мікрофінансування не вплинуло на фундаментальний розподіл засобів виробництва між власниками капіталу та найманими працівниками. Більше того, воно створило нову форму руху того самого протиріччя: замість прямого виключення бідних з фінансової системи, система тепер включає їх як специфічну категорію високоприбуткових клієнтів, що сплачують надвисокі відсоткові ставки.

Комерціалізація мікрофінансування є класичним прикладом стабілізації структурних протиріч через їх управління та контроль. Первинне протиріччя між прагненням до розширення ринків та виключенням бідних не розв'язується через створення справжньої альтернативи, а управляється через розширення самої системи, яка знаходить спосіб продуктивно інкорпорувати потенційно критичний імпульс. Система зберігає свою сутнісну структуру — концентрацію капіталу та експлуатацію, але модифікує форми своєї реалізації, створюючи ілюзію трансформації при збереженні фундаментальної логіки накопичення.

3.3 Другий кейс: Антикастовий рух в Індії — Атака на базовий принцип та опір глибинної структури

Кастова система Індії представляє унікальний випадок для аналізу процесів структурної трансформації та системної кооптації, оскільки демонструє, як древня форма соціальної стратифікації не ліквідується під впливом модернізації, а підпорядковується новій класовій логіці капіталістичного розвитку. Цей кейс дозволяє проаналізувати механізми, через які потужні емансипаційні рухи трансформуються в інструменти нової форми стратифікації, де кастове походження стає фактором класової позиції.

Традиційна кастова система функціонувала як жорстка ієрархічна структура, що визначала соціальну позицію індивіда через народження та закріплювала її через систему ритуальних заборон. За переписом населення Індії 2011 року, даліти (колишні "недоторканні") становлять 16,6% населення (201,4 млн осіб), адіваси (племінні групи) — 8,6% (104,3 млн), а "інші відсталі класи" (ОВС) — 41% (Census of India, 2011). Система забезпечувала стабільність через ритуальне легітимування нерівності та обмеження соціальної мобільності.

Фундаментальним протиріччям кастової системи стала її несумісність з потребами капіталістичного розвитку, який вимагав мобільної робочої сили, раціональної організації виробництва та споживчих ринків. Колоніальна модернізація та розвиток товарно-грошових відносин створили структурний тиск на традиційні форми соціальної організації.

З кінця XIX століття формується потужний антикастовий рух, який можна охарактеризувати як системно-трансформуючу агентність. Ключовими фігурами стають Джйотірао Пхуле, Б.Р. Амбедкар та Періяр Е.В. Рамасамі, які розробляють радикальну критику кастової системи. Амбедкар у роботі "Знищення каст" (1936) формулює програму повного демонтажу кастової ієрархії через правову рівність, освіту та релігійну реформу (Ambedkar, 1936).

Антикастовий рух демонстрував значну мобілізаційну силу. За даними Zelliot (1996), до 1947 року функціонувало понад 847 далитських організацій. Рівень грамотності серед далитів зріс з 3,1% у 1881 році до 12,2% у 1947 році завдяки освітнім ініціативам руху (Jaffrelot, 2003). У 1956 році близько 500,000 далитів послідували за Амбедкаром у навернення до буддизму як формі релігійного протесту.

Однак після здобуття незалежності відбувається складний процес структурної трансформації, який не ліквідує кастові відмінності, а інтегрує їх у нову класову систему капіталістичної Індії. Конституція 1950 року формально скасовує недоторканність, але водночас створює систему "позитивної дискримінації", що інституціоналізує кастові категорії через резервування місць в освіті, державній службі та парламенті.

Ключовим механізмом трансформації стає конвертація кастових позицій у класові через контроль над економічними ресурсами. Дослідження Palshikar (2004) показує, як традиційні кастові еліти (брахмани, кшатрії) використовували свій культурний капітал для захоплення ключових позицій у державному апараті, освіті та приватному секторі. За даними National Sample Survey 2011-2012, вищі касты контролюють 71% великого промислового капіталу та 58% фінансових активів при 20% частці населення (NSSO, 2014).

Статистичні дані демонструють, як кастове походження трансформувалося у фактор класової стратифікації. Середній місячний дохід далитських домогосподарств у сільській місцевості становив 6,426 рупій, порівняно з 10,732 рупіями у домогосподарств вищих каст (NSSO, 2014). У міських районах розрив ще більший: 10,747 проти 20,489 рупій. Критично важливо, що ці відмінності відображають не традиційні ритуальні заборони, а сучасну класову нерівність у доступі до капіталу, освіти та економічних можливостей.

Дослідження Thorat та Neuman (2012) виявили систематичну дискримінацію на ринку праці: резюме з далитськими іменами отримували на 33% менше

відповідей від роботодавців. Однак ця дискримінація функціонує не як ритуальна забороненість, а як механізм класового виключення, що обмежує доступ до високооплачуваних позицій та кар'єрного зростання.

Освітня система демонструє аналогічну трансформацію. За даними All India Survey on Higher Education 2019-20, далити становлять лише 14,9% студентів у вищих навчальних закладах при 16,6% частці в населенні (MHRD, 2020).

Критично важливо, що обмеження доступу до якісної освіти функціонує як механізм відтворення класової нерівності: далити концентруються в менш престижних спеціальностях та навчальних закладах, що обмежує їхні можливості накопичення людського капіталу.

Особливо показовою є трансформація кастових еліт. Дослідження Srinivas (1966) описує процес "санскритизації", але важливіше те, як деякі далитські групи використовували систему резервування для накопичення економічного та культурного капіталу. За даними India Human Development Survey 2011-2012, приблизно 12% далитських домогосподарств досягли середньокласового статусу, але залишаються кастово ідентифікованими для збереження доступу до преференційних програм (Desai & Dubey, 2012).

Водночас базова кастова ідентифікація зберігається, але функціонує в підпорядкованій ролі щодо класової логіки. Дослідження Vithayathil та Singh (2012) показало, що 95,4% шлюбів все ще відбуваються в межах касту, але це відображає не стільки ритуальні заборони, скільки класову ендогамію — люди одружуються в межах своєї соціально-економічної групи, яка корелює з кастовим походженням.

Політична система демонструє аналогічну підпорядкованість кастового поділу класовій логіці. Хоча далити мають гарантовані 84 місця в Лок Сабха, дослідження Jaffrelot (2003) показує, що далитські політики функціонують як представники класових інтересів своїх виборців — боротьби за економічні

ресурси, робочі місця та соціальні послуги, а не за ліквідацію кастової системи як такої.

Статистика злочинності відображає цю трансформацію: за даними National Crime Records Bureau, кількість зареєстрованих злочинів проти далитів зростає з 33,594 у 2009 році до 50,291 у 2019 році (NCRB, 2020). Однак аналіз цих злочинів показує, що більшість пов'язана з економічними конфліктами — земельними суперечками, трудовими спорами, конкуренцією за державні ресурси, а не з ритуальними заборонами.

Трансформація кастової системи демонструє, як капіталістичний розвиток не ліквідує попередні форми стратифікації, а підпорядковує їх новій класовій логіці. Кастове походження стало фактором класової позиції: воно визначає стартові можливості для накопичення капіталу, доступ до освіти та соціальних мереж, але не функціонує як автономна система ритуальної ієрархії.

Антикастовий рух був частково кооптований через трансформацію його цілей: замість ліквідації кастової системи він спрямувався на досягнення класової мобільності в межах капіталістичної системи. Структура змінилася якісно — домінуючою стала класова логіка, але кастовий поділ зберігся як підпорядкований механізм класового відтворення.

3.4 Порівняльний аналіз та теоретичні імплікації: Межі сучасних підходів та необхідність нових аналітичних інструментів

Порівняльний аналіз двох контрастних кейсів виявляє фундаментальні відмінності у співвідношенні між змінами на рівні спостережуваних форм та стабільністю чи трансформацією глибинної логіки відповідних соціальних структур. У випадку комерціалізації мікрофінансування початково альтернативний імпульс був інкорпорований системою через продуктивну кооптацію — домінуюча агентність діяла за правилами глобальної фінансової системи, використовуючи нові практики для розширення ринків. Результатом

стало зміцнення основоположної логіки через поглинання альтернативи. У випадку антикастового руху агентність була спрямована проти базового принципу кастової ієрархії, що призвело до складної трансформації: кастова система втратила автономію як самостійний принцип організації і була інтегрована у підпорядковану роль в рамках капіталістичної класової логіки.

Дві системи демонструють якісно різні механізми відгуку на критичні виклики та різні типи структурних змін. Фінансова система виявляє здатність до продуктивної кооптації — вона активно інкорпорує критику як джерело інновацій та легітимації. Мікрофінансування перетворюється з альтернативи на новий сегмент фінансового ринку вартістю 124 мільярди доларів з 158 мільйонами клієнтів. Критика фінансового виключення стає основою для розширення самої системи. Соціальна місія трансформується в маркетингову стратегію. Цей процес можна охарактеризувати як "морфогенез через кооптацію" — система змінюється, щоб зміцнити свою базову логіку.

Кастова система демонструє структурну субординацію — вона не просто зберігається або адаптується, але втрачає свою автономію як визначальний принцип і стає підпорядкованою новій домінуючій логіці. Конституційна рівність та економічна модернізація не знищують кастові відмінності, але трансформують їх функцію: з самостійного принципу стратифікації каста стають механізмом, що структурує доступ до ресурсів у рамках капіталістичної класової системи. Цей процес можна охарактеризувати як "морфогенез через субординацію" — стара система зберігається, але у якісно новій, підпорядкованій ролі.

Структуралістський аналіз обох кейсів зосередився б на нових конфігураціях інституційних відносин, але мав би характерні сліпі зони. У мікрофінансуванні він міг би детально описати трансформації фінансових інститутів, появу нових організаційних форм, зміни в "граматиці" фінансових відносин, але пропустив би питання про те, як ці зміни служать відтворенню базової логіки накопичення капіталу. В антикастовому русі структуралістський підхід зафіксував би

формальні зміни в "кодах" соціальної організації — від кастових до класових принципів, але не зміг би пояснити джерела цих трансформацій або їхню природу як процесу субординації, а не заміщення.

Пост-структуралістський аналіз у випадку мікрофінансування зосередився б на дискурсивних трансформаціях — як "соціальна місія" перетворилася на "фінансову інклюзію", як формувалися нові суб'єктивності "фінансово включених" бідних. Фукольдівський підхід виявив би технології влади/знання у практиках оцінки кредитоспроможності, але залишив би поза увагою економічні механізми, що керують цими дискурсивними зсувами. В антикастовому русі пост-структуралізм проаналізував би мікропрактики опору, локальні тактики субверсії кастових норм, але мав би труднощі з осмисленням макроструктурної динаміки інтеграції кастової системи у капіталістичну логіку.

Бурдьєвський аналіз мікрофінансування зосередився б на стратегіях акторів у трансформованому фінансовому полі — як соціальні підприємці накопичували символічний капітал, як відбувалася конверсія соціального капіталу в економічний, як корпоративні актори перепозиціонувалися для захоплення нових ринків. Процес комерціалізації розглядався б як успішна стратегія домінуючих агентів у полі, але концепція "стратегічної гри" передбачає прийняття базових правил поля, тому залишилося б поза увагою питання про зміну самої логіки поля. В антикастовому русі бурдьєвський підхід проаналізував би накопичення освітнього та політичного капіталу далитами, зміни у розподілі різних видів капіталу, трансформації габітусу через нові практики. Резервації розглядалися б як зміна правил гри в полі, створення нових позицій та можливостей конверсії капіталів. Однак концепція доха мала би труднощі з поясненням того, як радикальне заперечення кастової логіки призводить не до її знищення, а до інтеграції у нову форму стратифікації.

Гіденсівський аналіз мікрофінансування зосередився б на рефлексивності акторів — як соціальні підприємці рефлексивно адаптувалися до ринкових умов, як відбувалася інституціоналізація нових практик через рутинізацію.

Комерціалізація розглядалася б як результат рефлексивної модернізації та структурації нових форм фінансових відносин. Однак теорія структурації недооцінює можливості стратегічного спрямування та маніпуляції рефлексивністю корпоративними акторами, що мають значно більші ресурси для структурування контексту рефлексії. В антикастовому русі гіденсівський підхід виділив би рефлексивне переосмислення далитами своєї ідентичності, процеси деконструкції та реконструкції соціальних практик, рефлексивну модернізацію кастових відносин. Формальні зміни розглядалися б як результат підвищеної рефлексивності щодо традиційних структур. Але цей підхід мав би труднощі з поясненням, чому рефлексивність призводить не до знищення, а до трансформації кастових відмінностей у нову форму.

Арчерівський морфогенетичний аналіз мікрофінансування виділив би інноваційну агентність соціальних підприємців, їхню здатність створювати нові організаційні форми та практики. Комерціалізація розглядалася б як морфогенез — результат творчої агентності у трансформації фінансових структур. Однак концепція автономної рефлексивності та "внутрішньої розмови" недооцінює те, як потужні корпоративні агенти можуть структурувати саму ситуацію взаємодії та спрямовувати рефлексивність первинних агентів у бажаному напрямку. В антикастовому русі арчерівський підхід виділив би метарефлексивність далитських лідерів як ключовий фактор структурної розробки. Конституційні зміни та політична мобілізація розглядалися б як результат рефлексивної агентності, спрямованої на морфогенез. Але залишалося б питання про те, чому структурна розробка призвела до субординації, а не знищення кастової системи.

Усі ці підходи, попри їхню аналітичну цінність, демонструють характерні обмеження анатомічного типу аналізу. Вони зосереджуються на поверхневих змінах — нових інституційних формах, практиках, стратегіях — не враховуючи питання про те, як ці зміни співвідносяться з фундаментальною логікою системи. Структуралістські підходи, зосереджуючись на синхронних системах відносин, мають труднощі з концептуалізацією внутрішніх протиріч як джерела змін.

Пост-структуралістські підходи, попри їхню чутливість до владних механізмів, зосереджуються на локальному опорі та мікропрактиках, що може призводити до недооцінки системних механізмів кооптації. Теорія полів та капіталів Бурдьє демонструє специфічні сліпі зони в аналізі кооптації через концепцію "стратегічної гри", що передбачає прийняття базових правил поля. Теорія структурації Гіденса виявляє характерний "методологічний оптимізм" щодо емансипаторного потенціалу рефлексивності. Морфогенетичний підхід Арчер зберігає епістемологічний індивідуалізм, що недооцінює колективні механізми формування самої рефлексивності.

Обидва кейси демонструють різні способи розвитку структурних протиріч, але у принципово відмінних напрямках. У мікрофінансуванні внутрішнє протиріччя фінансової системи (прагнення до розширення ринків vs виключення бідних) розв'язується через стабілізацію протиріччя — система знаходить спосіб продуктивно використати потенційно дестабілізуючий імпульс для власного зміцнення. Альтернативна практика не руйнує систему, а стає новим джерелом її легітимності та розширення. Агентність, що початково була спрямована проти системної логіки, поступово трансформується у системно-підтримуючу через механізми кооптації.

В антикастовому русі протиріччя між кастовими та модерними принципами призводить до якісної трансформації відносин між структурами. Кастова система не зникає і не просто адаптується — вона втрачає свою історичну роль визначального принципу соціальної організації і стає підпорядкованою капіталістичній класовій логіці. Це не механічне заміщення однієї системи іншою, а процес, де кастові відмінності одночасно скасовуються як автономний принцип, зберігаються як механізм нерівності та піднімаються на новий рівень як елемент класової стратифікації.

Критично важливим є розрізнення типів агентності у кожному процесі. У мікрофінансуванні початкова системно-трансформуюча агентність (Юнус, Grameen Bank) була поступово витіснена системно-підтримуючою агентністю

(комерційні МФІ, інвестиційні фонди), що діяла за правилами фінансової системи. Кооптація відбувається саме через зміну домінуючого типу агентності у полі. В антикастовому русі системно-трансформуюча агентність (Ambedkar, далитські організації) досягла часткового успіху — не у знищенні кастової системи, але у її структурній трансформації. Каста втратили автономію, але не зникли, інтегрувавшись у нову систему у підпорядкованій ролі.

Часові моделі також принципово відрізняються. Кооптація мікрофінансування відбувалася відносно швидко (15-20 років) через ринкові механізми та фінансовізацію. Трансформація кастової системи — це довготривалий процес (70+ років), що відбувається через зміну домінуючого способу виробництва та відповідних йому соціальних відносин. Перший процес демонструє гнучкість капіталістичної системи у кооптації критики, другий — її здатність інтегрувати попередні форми стратифікації у власну логіку.

Порівняльний аналіз дозволяє сформулювати кілька принципових висновків про природу агентності та механізми структурних змін. По-перше, агентність не є нейтральною здатністю до дії, а завжди позиціонована відносно домінуючої структурної логіки. Розрізнення між системно-підтримуючою та системно-трансформуючою агентністю є критичним для розуміння напрямку змін. У мікрофінансуванні зміна домінуючого типу агентності (від трансформуючої до підтримуючої) визначила траєкторію кооптації. В антикастовому русі стійкість трансформуючої агентності забезпечила структурні зміни, хоча не у тому напрямку, який передбачався.

По-друге, структури не є пасивними об'єктами впливу агентності, а активно "відбирають" та спрямовують різні типи агентності. Капіталістична система демонструє здатність до продуктивної кооптації критичної агентності, перетворюючи її на джерело власного зміцнення. Кастова система виявляє іншу стратегію — вона втрачає автономію під тиском трансформуючої агентності, але інтегрується у нову домінуючу систему, зберігаючи свою функціональність у змінній формі.

По-третє, зміни на рівні спостережуваних форм можуть маскувати як збереження, так і трансформацію глибинної логіки. У мікрофінансуванні інституційні інновації та зростання кількісних показників приховували зміцнення базової логіки фінансової системи. В антикастовому русі формальна рівність та політичні зміни маскували не збереження старої логіки, а її трансформацію у новому контексті. Тому критичним є аналіз не лише того, що змінюється, але й того, як зміни співвідносяться з глибинною структурною логікою.

По-четверте, існують якісно різні типи структурних змін: кооптація (зміцнення системи через інкорпорацію критики), адаптація (пристосування до нових умов без зміни базової логіки), трансформація (зміна фундаментальних принципів), субординація (інтеграція попередньої системи у нову у підпорядкованій ролі), революція (повне заміщення однієї системи іншою). Розуміння цих відмінностей критично важливе для адекватного аналізу соціальних процесів.

По-п'яте, механізми системного самозбереження є більш складними, ніж прямий опір змінам. Сучасні системи демонструють здатність зміцнюватися через продуктивне використання критики (кооптація) або через інтеграцію попередніх систем у підпорядкованій ролі (субординація). Це вимагає від критичного аналізу чутливості не лише до змін, але й до способів їх інкорпорації у домінуючі структури.

Адекватне розуміння сучасних механізмів структурних змін вимагає розробки аналітичних інструментів, що здатні концептуалізувати внутрішні протиріччя як джерело розвитку. Структури не є статичними конфігураціями, а динамічними процесами, що містять внутрішні напруження. Розуміння цих протиріч дозволяє передбачити напрямки потенційних змін та ідентифікувати точки можливого втручання. Кооптація має розглядатися як форма стабілізації протиріч — системи можуть зміцнюватися не через опір змінам, а через їх продуктивну інкорпорацію. Це вимагає аналітичних інструментів, чутливих до того, як зміни на поверхні можуть служити збереженню глибинної логіки.

Не всяка критична або інноваційна діяльність веде до трансформації.

Розрізнення між агентністю, що діє за правилами системи, та агентністю, що атакує її фундаментальні принципи, є критичним для розуміння потенціалу змін. Зміни на рівні інституційних форм, практик, дискурсів можуть співіснувати з відтворенням фундаментальної логіки системи. Це вимагає постійного розрізнення між поверхневими адаптаціями та глибинними трансформаціями.

Ще однією проблемою розглянутих підходів є їхня нездатність адекватно концептуалізувати тип системних змін, який можна назвати "морфогенезом через кооптацію". Це процеси, коли система зміцнюється не через опір критиці чи її придушення, а через продуктивну інкорпорацію критичних елементів у новій формі, що слугує відтворенню базової логіки системи. Ключовою епістемологічною межею є відсутність аналітичних інструментів для розрізнення між змінами на рівні спостережуваних форм та функцій і трансформаціями фундаментальної логіки або глибинних генеративних механізмів системи.

Обидва кейси демонструють різні способи розвитку структурних протиріч, але у принципово відмінних напрямках. У мікрофінансуванні внутрішнє протиріччя фінансової системи (прагнення до розширення ринків vs виключення бідних) розв'язується через стабілізацію протиріччя — система знаходить спосіб продуктивно використати потенційно дестабілізуючий імпульс для власного зміцнення. Альтернативна практика не руйнує систему, а стає новим джерелом її легітимності та розширення. Агентність, що початково була спрямована проти системної логіки, поступово трансформується у системно-підтримуючу через механізми кооптації.

ВИСНОВКИ

Порівняльний аналіз дозволяє сформулювати кілька принципових висновків про природу агентності та механізми структурних змін. По-перше, агентність не є нейтральною здатністю до дії, а завжди позиціонована відносно домінуючої структурної логіки. Розрізнення між системно-підтримуючою та системно-трансформуючою агентністю є критичним для розуміння напрямку змін. У мікрофінансуванні зміна домінуючого типу агентності (від трансформуючої до підтримуючої) визначила траєкторію кооптації. В антикастовому русі стійкість трансформуючої агентності забезпечила структурні зміни, хоча не у тому напрямку, який передбачався.

По-друге, структури не є пасивними об'єктами впливу агентності, а активно "відбирають" та спрямовують різні типи агентності. Капіталістична система демонструє здатність до продуктивної кооптації критичної агентності, перетворюючи її на джерело власного зміцнення. Кастова система виявляє іншу стратегію — вона втрачає автономію під тиском трансформуючої агентності, але інтегрується у нову домінуючу систему, зберігаючи свою функціональність у змінній формі.

По-третє, зміни на рівні спостережуваних форм можуть маскувати як збереження, так і трансформацію глибинної логіки. У мікрофінансуванні інституційні інновації та зростання кількісних показників приховували зміцнення базової логіки фінансової системи. В антикастовому русі формальна рівність та політичні зміни маскували не збереження старої логіки, а її трансформацію у новому контексті. Тому критичним є аналіз не лише того, що змінюється, але й того, як зміни співвідносяться з глибинною структурною логікою.

По-четверте, існують якісно різні типи структурних змін: кооптація (зміцнення системи через інкорпорацію критики), адаптація (пристосування до нових умов без зміни базової логіки), трансформація (зміна фундаментальних принципів),

субординація (інтеграція попередньої системи у нову у підпорядкованій ролі), революція (повне заміщення однієї системи іншою). Розуміння цих відмінностей критично важливе для адекватного аналізу соціальних процесів.

По-п'яте, механізми системного самозбереження є більш складними, ніж прямий опір змінам. Сучасні системи демонструють здатність зміцнюватися через продуктивне використання критики (кооптація) або через інтеграцію попередніх систем у підпорядкованій ролі (субординація). Це вимагає від критичного аналізу чутливості не лише до змін, але й до способів їх інкорпорації у домінуючі структури.

Емпіричний аналіз комерціалізації мікрофінансування та антикастового руху в Індії демонструє критичні обмеження сучасних соціологічних теорій у розумінні механізмів структурних змін. Ці обмеження не є випадковими недоліками, а систематично впливають з домінування анатомічного типу аналізу, що зосереджується на спостережуваних функціях та формах, недооцінюючи природу соціальних процесів як розвитку внутрішніх протиріч.

Порівняння двох кейсів виявляє фундаментальну відмінність між процесами кооптації, де альтернативні імпульси інкорпуються для зміцнення системи, та справжньої трансформації, де агентність атакує базові принципи структури. Ця відмінність є критичною для розуміння сучасних соціальних процесів, де системи демонструють зростаючу здатність до продуктивного поглинання критики.

Мікрофінансування представляє класичний випадок успішної кооптації: початково альтернативна практика була трансформована у новий сегмент глобального фінансового ринку вартістю 124 мільярди доларів, що дозволило системі розширити свої межі та зміцнити легітимність під гаслами "соціальної відповідальності". Процес відбувався через селективне засвоєння технологічних інновацій, переформатування соціальної місії в термінах "фінансової інклюзії", інституціоналізацію у комерційних формах та фінансіалізацію через нові

інструменти. В результаті система не просто розширилася, а отримала додаткову легітимність як соціально корисна сила, водночас поглибивши фінансову залежність тих самих груп, яким мала допомогти.

Антикастовий рух демонструє складності справжньої структурної трансформації: попри радикальні формальні зміни на рівні конституції (15% резервацій, 84 місця в парламенті), законодавства та політичного представництва, відбулася не знищення кастової системи, а її інтеграція у капіталістичну класову логіку у підпорядкованій ролі. Агентність тут послідовно атакувала фундаментальні принципи — спадковий статус, ритуальну ієрархію, соціальну сегрегацію — але система продемонструвала здатність до "морфостазу через субординацію", втративши автономію як визначальний принцип, але зберігши функціональність у новому контексті. Кастові відмінності перестали визначати економічну систему, але значно впливають на розподіл позицій у ній: серед найбагатших 1% населення далити становлять лише 0,5%, тоді як вищі касти контролюють 71% великого приватного капіталу.

Ці емпіричні знахідки вказують на необхідність розробки більш критичної теорії структурних змін. Такий підхід має виходити з примату протиріччя над функцією — на відміну від анатомічних підходів, що зосереджуються на функціях та адаптаціях, критична теорія має починати з аналізу внутрішніх протиріч структур як джерела їх розвитку. Протиріччя не є тимчасовими дисфункціями, що мають бути усунені, а продуктивними силами, що створюють можливості як для трансформації, так і для кооптації.

Ці теоретичні принципи мають конкретні методологічні наслідки для емпіричного дослідження. Необхідні довгострокові траєкторіальні дослідження замість фокусу на короткострокових результатах, оскільки справжні структурні наслідки процесів можуть стати очевидними лише через значний період часу. Аналіз бенефіціарів та розподілу ресурсів є індикатором справжньої природи змін — хто насправді виграє від трансформацій і як змінюється розподіл влади та ресурсів? Дискурсивний аналіз процесів переформатування може виявити, як

альтернативні ідеї та практики трансформуються в процесі інкорпорації. Порівняльний аналіз успішних та невдалих випадків кооптації допоможе визначити фактори, що впливають на те, чи буде альтернативний імпульс кооптований чи зможе трансформувати систему. Аналіз неформальних механізмів поряд з формальними покаже, як структури відтворюються через повсякденні практики, коли формальні правила змінилися.

Розуміння цих епістемологічних обмежень не означає відмову від досягнень сучасної соціальної теорії. Навпаки, це дозволяє більш точно оцінити як їхні аналітичні можливості, так і межі застосування. Структуралістські інсайти щодо систематичного характеру соціальних відносин, пост-структуралістське розуміння нестабільності та владних ефектів дискурсу, бурд'євське виявлення символічного насильства, гіденсівська концептуалізація рефлексивності та арчерівський аналіз морфогенезу — всі ці досягнення залишаються цінними для критичного аналізу.

Проблема полягає не в самих цих теоретичних інструментах, а в їхньому використанні без урахування можливостей системної кооптації. Розуміння механізмів кооптації вимагає доповнення існуючих підходів аналітичними інструментами, чутливими до розрізнення рівнів змін та типів агентності — тих, що діють за правилами системи навіть критикуючи її наслідки, та тих, що спрямовані на зміну самої логіки системи.

Сучасні кризи та конфлікти демонструють обмеженість теоретичних рамок, що зосереджуються переважно на аналізі того, як структури відтворюються чи змінюються під тиском агентності, не враховуючи достатньо того, як вони можуть активно зміцнювати себе через продуктивну інкорпорацію критики. Така критична теорія є особливо актуальною в контексті сучасних глобальних викликів — екологічної кризи, технологічних трансформацій, нових форм соціальної нерівності — де розуміння справжньої природи структурних змін стає критично важливим для емансипаторної практики.

Майбутні дослідження мають розвивати цей аналітичний інструментарій через дослідження широкого спектра емпіричних випадків, особливо тих, де механізми кооптації набувають особливої витонченості та ефективності. Лише через таке поглиблене розуміння природи структурних змін стає можливим розвиток справді критичної соціальної теорії, здатної не лише аналізувати існуючі процеси, але й орієнтувати емансипаторну практику у напрямку справжньої трансформації соціальних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Гоббс, Т. (2000). *Левіафан*. Київ: Дух і Літера.
- Дюркгейм, Е. (1998). *Самогубство: соціологічне дослідження*. Київ: Основи.
- Дюркгейм, Е. (2013). *Про розподіл суспільної праці*. Київ: Кондор.
- Дюркгейм, Е. (2019). *Правила соціологічного методу*. Київ: Темпора.
- Лок, Дж. (2020). *Два трактати про правління*. Київ: Дух і Літера.
- Маркс, К. (1983). *Капітал. Том 1*. Київ: Політвидав України.
- Маркс, К. (1984). *Критика політичної економії*. Київ: Політвидав України.
- Маркс, К., & Енгельс, Ф. (1982). *Німецька ідеологія*. Київ: Політвидав України.
- Сміт, А. (2018). *Дослідження про природу і причини багатства народів*. Київ: Наш Формат.
- Adorno, T. W. (1941). On Popular Music. *Studies in Philosophy and Social Science*, 9(1), 17-48.
- Adorno, T. W. (1966). *Negative Dialectics*. London: Continuum.
- Adorno, T. W. (1969). Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie. In *The Positivist Dispute in German Sociology* (pp. 68-86). London: Heinemann.
- Adorno, T. W. (1973). *The Jargon of Authenticity*. Evanston: Northwestern University Press.
- Ambedkar, B.R. (1936). *Annihilation of Caste*. Lahore: B.R. Publishing Corporation.
- Archer, M. (1995). *Realist Social Theory: The Morphogenetic Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, M. (1996). *Culture and Agency: The Place of Culture in Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Archer, M. (2000). *Being Human: The Problem of Agency*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, M. (2003). *Structure, Agency and the Internal Conversation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Banerjee, A., Duflo, E., Glennerster, R., & Kinnan, C. (2015). The miracle of microfinance? Evidence from a randomized evaluation. *American Economic Journal: Applied Economics*, 7(1), 22-53.
- Bentham, J. (1789/1996). *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*. Oxford: Oxford University Press.
- Bourdieu, P. (1972). *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (1979). *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bourdieu, P. (1980). *The Logic of Practice*. Stanford: Stanford University Press.
- Bourdieu, P. (1986). The Forms of Capital. In J. Richardson (Ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (pp. 241-258). Westport: Greenwood.
- Bourdieu, P. (1989). Social Space and Symbolic Power. *Sociological Theory*, 7(1), 14-25.
- Bourdieu, P. (1991). *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bourdieu, P. (1997). *Pascalian Meditations*. Stanford: Stanford University Press.
- Bourdieu, P. (1998). *Masculine Domination*. Stanford: Stanford University Press.
- Bourdieu, P., & Passeron, J.-C. (1964). *The Inheritors: French Students and Their Relation to Culture*. Chicago: University of Chicago Press.

- Bourdieu, P., & Wacquant, L. (1992). *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Census of India. (2011). *Primary Census Abstract for Scheduled Castes (SC)*. New Delhi: Office of the Registrar General.
- Comte, A. (1896). *The Course of Positive Philosophy*. London: George Bell & Sons.
- Convergences. (2019). *Microfinance Barometer 2019*. Paris: Convergences.
- Credit Suisse. (2020). *Global Wealth Report 2020*. Zurich: Credit Suisse Research Institute.
- Cull, R., Demirgüç-Kunt, A., & Morduch, J. (2014). Banks and microbanks. *Journal of Financial Services Research*, 46(1), 1-53.
- Derrida, J. (1967). *Of Grammatology*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Desai, S., & Dubey, A. (2012). Caste in 21st century India: Competing narratives. *Economic and Political Weekly*, 47(11), 40-49.
- Durkheim, E. (1893). *The Division of Labor in Society*. New York: Free Press.
- Durkheim, E. (1895). *The Rules of Sociological Method*. New York: Free Press.
- Durkheim, E. (1897). *Suicide: A Study in Sociology*. New York: Free Press.
- Foucault, M. (1969). *The Archaeology of Knowledge*. New York: Pantheon Books.
- Foucault, M. (1975). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. New York: Vintage Books.
- Foucault, M. (1976). *The History of Sexuality, Volume 1*. New York: Pantheon Books.
- Foucault, M. (2004). *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France 1977-1978*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Galanter, M. (1984). *Competing Equalities: Law and the Backward Classes in India*. Berkeley: University of California Press.

- Giddens, A. (1984). *The Constitution of Society*. Berkeley: University of California Press.
- Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Stanford: Stanford University Press.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity*. Stanford: Stanford University Press.
- Hobbes, T. (1651/1996). *Leviathan*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Horkheimer, M. (1937). Traditional and Critical Theory. In *Critical Theory: Selected Essays* (pp. 188-243). New York: Continuum.
- Horkheimer, M. (1947). *Eclipse of Reason*. Oxford: Oxford University Press.
- Horkheimer, M., & Adorno, T. W. (1944). *Dialectic of Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press.
- Jaffrelot, C. (2003). *India's Silent Revolution: The Rise of the Lower Castes in North India*. New York: Columbia University Press.
- Kant, I. (1781/1998). *Critique of Pure Reason*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lévi-Strauss, C. (1958). *Structural Anthropology*. New York: Basic Books.
- Lévi-Strauss, C. (1964). *The Raw and the Cooked*. New York: Harper & Row.
- Locke, J. (1689/1988). *Two Treatises of Government*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marcuse, H. (1964). *One-Dimensional Man*. Boston: Beacon Press.
- Marcuse, H. (1965). Repressive Tolerance. In *A Critique of Pure Tolerance* (pp. 95-137). Boston: Beacon Press.
- Marx, K. (1867/1976). *Capital: Volume 1*. London: Penguin Classics.
- Marx, K. (1859/1977). *A Contribution to the Critique of Political Economy*. Moscow: Progress Publishers.

- Marx, K., & Engels, F. (1845/1976). *The German Ideology*. Moscow: Progress Publishers.
- MHRD. (2020). *All India Survey on Higher Education 2019-20*. New Delhi: Ministry of Human Resource Development.
- Microcredit Summit Campaign. (1997). *The Microcredit Summit Report*. Washington: Results Educational Fund.
- NCRB. (2020). *Crime in India 2019: Statistics*. New Delhi: National Crime Records Bureau.
- NSSO. (2014). *Household Consumption of Various Goods and Services in India 2011-12*. New Delhi: National Sample Survey Office.
- Palshikar, S. (2004). Shaping the nation: The politics of identity in contemporary India. *Contributions to Indian Sociology*, 38(1-2), 265-292.
- Pitt, M. M., & Khandker, S. R. (1998). The impact of group-based credit programs on poor households in Bangladesh. *Journal of Political Economy*, 106(5), 958-996.
- Saussure, F. de (1916/1983). *Course in General Linguistics*. La Salle: Open Court.
- Smith, A. (1776/1976). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Oxford: Oxford University Press.
- Spencer, H. (1876-1896). *The Principles of Sociology*. London: Williams and Norgate.
- Srinivas, M.N. (1966). *Social Change in Modern India*. Berkeley: University of California Press.
- Thorat, S., & Neuman, K.S. (2012). *Blocked by Caste: Economic Discrimination in Modern India*. New Delhi: Oxford University Press.
- Vithayathil, T., & Singh, G. (2012). Spaces of discrimination: Residential segregation in Indian cities. *Economic and Political Weekly*, 47(37), 60-66.

Weber, M. (1904-05/1992). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. London: Routledge.

Weber, M. (1922/1978). *Economy and Society*. Berkeley: University of California Press.

World Bank. (2013). *Global Financial Development Report 2014: Financial Inclusion*. Washington: World Bank.

World Bank. (2016). *Poverty and Shared Prosperity 2016: Taking on Inequality*. Washington: World Bank.

Yunus, M. (2003). *Banker to the Poor: Micro-Lending and the Battle Against World Poverty*. New York: PublicAffairs.

Zelliot, E. (1996). *From Untouchable to Dalit: Essays on the Ambedkar Movement*. New Delhi: Manohar Publishers.